Куча Лакрба

ИҾЫМЦӘААУА АХУШҬААРА

АХҚУА

Ажәытә ажәабжькуа

Цдәаа рҭаца 3
Ажьра ахала аҽаԥшаауеит 5
Алхас 8
Синаҭи Хыши 9
Ахуарҭа иҭоу умбакуа уахымччан . . . 10
Аԥхыӡ лабҿабахеит 11
Алабаҭыԥ еималоит, абзҭыԥ еималом . . 15
Чаҕьыри Селықуи 16
Ацәгьара абзиарахь ирхатәуп 19
Уфны уасахула иҭәуп 21
Сабыда Гыџь-иԥа игызмалракуа . . . 23
Ацәаматәеи ауафреи 25
Амц ԥынӡахируп 26
Чаил-Смаил иԥхәысаагашьа 33
Аԥхьарца 38
Аҿарпын 41

Агуалашәаракуа

Ахушҭаара 44
Аџь-ҭла 49
Османбеи илақуџьмақуа 53
Барзақ иккара 58
Аешьа наара 61
Ҭаҭрашьи Қрыми 66

Куҷа Лакрба

Цҿымцәаауа ахушҭаара

АЖӘЫТӘ АЖӘАБЖЬКУЕИ АГУАЛАШӘАРАКУЕИ

Ашәқуҭыжьырҭа «Алашара»
Ақуа — 1985

82.3Аб(2)
Л19

Куҷа Лакрба иқурахь дышнеихьоугьы аҧсҭазаараҿы дызлаҧшхьоу, иибахьоу-иаҳахьоу баша иаҩижьуам, ақьаад ианиҵоит. Еиҳарак дрызҿлымҳауп ажәытә ажәабжьқуа. Убарҭ роуп ианҵамҭақуа рҟны хадара злоу аҭыҧ аанызкылогьы.

1979 шықусазы ашәҟуҭыжьырҭа «Алашара» иҭнажьит иажәабжьқуа реизга «Иҭамбаӡо аӡыхь», аҧхьаҩцәагьы иҧхаӡа ирыдыркылеит.

Абри ишәҟуы «Иҿымцәаауа ахушҭаара» зыхьӡу еиднакылоит иимкьыҧхьыц ажәытә ажәабжьқуеи игуалашәаракуаки. Урҭ ҩуп бызшәа бзиала.

Арецензиаҟаҵаҩ Ҵь. Тапаҧуаа

Л $\frac{3703060100}{М\ 623(06)85}$ 103.85

© Ашәҟуҭыжьырҭа «Алашара», 1985

АЖӘЫТӘ АЖӘАБЖЬҚУА

ЦДӘАА РҬАЦА

Цдәаа абык ихшаз аишьцәа ҩыцьа ыҟан, дара ҭаацәаран, рыхшарагь ыҟан. Ианыҷкунцәаз инаркны бзиа еибабон, рҳәоу еиқушәон, аимак-аиҿак рымаӡамызт. Анаҩс, еиҿыҵит, аиҵбы агуара дынҭыҵын, ааигуа аҭыӡҭыҧ ылхны, уа анхамҩа ашьапы икит. Рҭәы-рымаа изҭахыз ауаа ақуршәаан иршеит. Убасҟан ҩ-шьапык ажьҵлақуа аиҳабы иахь иахьаҵанакыз, аиҵбы дазыразымхеит. Убри еимактәны ирыбжьахан, аишьцәа ишакумыз рыгуқуа еихшәеит. Аичырчаҵәагьы аҵәгьаҳәаҵәагьы уа ирыбжьанагалеит. Араҟа еиҳа аара зыдхалаз аиҵбы иакухеит. Аӡәгьы дизымӡырҩуа илеишәа ирыцәгьаӡеит, аисра, ақуҧарахь диасит. Ииашьара еизан, реинраалара реазыркит, аха егьа рундазгьы рнапаҿы дмааит аиҵбы. Уи ашьҭахь аиҵбы абҵьар маҭәала иҽеиқуршәаны, хулбыҽханык иашьеиҳаб дишьразы аҩны дақулеит. Аиҳабы аҟушра ҟаиҵан, ашьҭахьтәи ашәала ддәылҵны дцеит. Иашьа данихьымӡа, аиҵбы даақугьежьын, иҭаца дылҿагылеит: — «Баргьы ара бсымбааит, бдәылҵроуп!» — иҳәан, аҩны ддәылицеит, нас дааҩналан, аҧхал, аҳаҧшьа, аирыӡ, аҵәца, ачанах зегьы еиниҟьеит, иҧиҽҽеит. Аҳәҳәара ҟалеит, агулацәа еизеит, ацәгьауҩы дырҟажеит.

Ашьҭахь, ақыҭа аиҳабацәа иҟалаз раҳаит, реадыргалеит аишьцәа еиндраалараҵы. Ҩаха-ҩымш идтәалан уа, ирымҳәаз-ирымуз ыҟаӡам. «Сашьа данысшьлак, саргьы сҭаркып, нас сышьҭахьҟа иаанхо еиншәраалап», — ҳәа реиҳәеит аинраалацәа аиҵбы.

Аиҵбы иҧхәыс — Ацдәаа рҭаца Шьаиза лхаҭа дызҿыз, иҟаиҵакуаз лҭахымызт, ҧсрак-ӡрак еиҧш илыҧхьаӡауан. Лара ҧҳәыс ҟушк, акыр здыруаз аӡә лакун, лхаҵеи лабхундеи реинраалара акун илҭахыз, лара дымшәаӡакуа лхаҵа аҽҧныхәа илҭахьан: «Уара мцахуцәа, аҽа зшьыз иашьа ида шьауҩы димоуит» ҳәа, ма сара, ма уара аӡәы хаҧсыр, уашьа дулуххьеит, нас анышә ҳазҭода, ҳаиҿызкаауада», — ҳәа иалҳәеит Шьаиза.

Убас ахьиалҳәоз дахырҟьаны иҧҳәыс ишакумыз лгуы даиргахьан, убри лҽаахырҟьан, лыҩны ддәылтҵны, мызкы лабраа рыҟны дыҟан. Аишьцәа реилыӡаара аахыс ҧшьышыҟуса ҵхьан. Хкаарачан, абжьаҳәымҭаз акун. Ажьҭаареи, аҩыҟаҵареи иаҧскымҭан ианыҟаз акун. Шьыжьымҭанк, аиашьа аиҵбы икалаҭ, имҵәышә, ашаха еидкыланы, иҧҳәыс ишылымуаӡгьы мчыла иаҧхьа днаргыланы иашьа еиҳабы иахьиҭәыз, аҩнаҭа иахьазааигуаз ажь ӡәаз аҵла дыҟулан, аҭаара далагеит, цасҳәа, иашьеиҳаб игуы ҧызжәап, акы исырҳәап ҳәа. Имҵәышә рҭәны алашьҭра даҿын, иҧҳәыс иаҵылгон. Аиашьа еиҳабы зегь ибоит, аха «ҟыт» ҳәа ауҿитх'уаз. Ҟалаҭк аҟара ажь иҭаахьаны еиҧш, аҵыҟьҳәа деимсеит аҵла акуцәанытә иара.

«Хаир умбааит, хыла улеиаит, умшаку аху алҳаргааит», — ҳәа дҟунд-ҟундуа лхаҭа ишәира даҿын Шьаиза.

— Бзацәажәода бара уа, баҩысҭаацәа роума? — дҵаит иара аҵла ахыхьынтә.

— Уара мыжда, агумбыл, иумаҳазеи? Уанеимса, уеиҳабы аҩнынтә «хеир абзиара уанаҳәааит, амашәыр алҧха умазааит, иуҭаауа ажь иалух'уа аҩы ҧшзала иужәааит!» — ҳәа уиныҳәеит. Сара убри иныҳәашьа сгуы иахуаны иареи уареи аишьцәа, аринахыс шәеиҧымхааит, шәеибабара ҧаса еиҧш иҟалааит ҳәа сааҟундҟундит ауп, — лҳәеит Шьаиза.

— Иашаҭәҟьаны убас иҳәама, дсыҟуныҳәама санеимса, аиаша ҳәа бара? — иҳәан, дааҕьаҵәы-ҕьаҵәит хыхь дахьыҟутәаз аиҵбы.

— Ааи, уара, ажәжәаҳәа ажь ахьуҭаауаз иумаҳаит акумзар, убас ишуасҳәаз еиҧшҵәҟьа уиныҳәеит уашьа сыгура угозар, — лҳәеит Шьаиза.

— Ҟыҳ! — иҳәан, имҵәышә лоуижьын, агуараҳәа илкаҳаит. Иаргьы ажәжәаҳәа дылҭалан, аҵла длалбааит. Дааиҵамхаӡакуа иҿынеиҳан, иашьеиҳаб дахьыҟаз ауаҭах длыҩналан: — Зда дсымаӡам сашьа, угуы нсырхеит, сара исхароуп, авба сара исымазааит, уаан схы уас, сгуы уас, аринахыс угуы нсырхараны сыҟазам! — иҳәан, дҕьаҵәы-ҕьаҵәуа аҵәыуара дак'уа, иашьа игудкылара даҿын.

Шьаизагьы дгурҕьаҵәа лнапҟуа ыргьежьуа, лабхунда игудкылара дшаҿыз, аҵәыуара дналагеит.

Абасала аҧҳәыс ҟуш, аҧҳәыс гураз маанала лхаҭцеи лабхундеи еинылраалеит наӡаӡа.

АЖЬРА АХАЛА АҾАҦШААУЕИТ

Уахынлан. Амза каччон. Аҵх агуы ааҩнашахьан. Абахҭа аҩнуҵҟа ашәеикуаҵәа еиҧш иҭылашьцааӡа иҟан. Амыткума бжьгьы дәылыҩуан. Убри абжьы ахьгоз аҟарулцәа Ҳаҭҵьа дзыхьчоз ааскьан абахҭа аихалабаҟуа зҭасаз ахышә хучы иҩадгылеит.

— Сара ҟуашьда, сара рыцҳа, саргьы исымамзи исыхшаз ҩыцьа ахацәарҧар. Урҭи сареи ҳаибамбеижьҭеи иҵзауазеи, рыҧсы ҭагушьазар, шәара ишәыҟулацәаз ракун! — лылаҕырз ҭрыцҟьаауа дҟьызҟьызуа дҵәыуан аҧҳәыс.

— Нан, иабаҟоу дара зызбаху бымоу бычкунцәа? — дҵааит аҟарулцәа руаӡәы.

— Ишшәасҳәаара сыздыруам, нанраа, сара ахлымзаах саҟушәаны сыҟоуп. Схаҵеи сареи ҳзаманаха ҳаҟан. Ҳачкунцәа ҩыцьа ыҟан, аиҳабы ихыҵуан хушыкуса, аиҵбы хышыкуса. Ҳгурҕьаҵәа ҳаҩны ҳаҩнан, ҳхы ныҟуаагон. Ҿнак, ҳгуаҳҿанӡамкуа, аҳ абра сҭакны сызмоу, схаҵа диҧхьан, аҳҭныҟа дигеит. «Уҧҳәыс дыҧшзоуп, схазы даазгар сҭахыуп, ҩыцьа смаҭуцәа насышьҭуеит, дрыҭаны дысзаауашьҭыроуп» ҳәа иеиҳәеит. Схаҵа мап икгушьан, аха аҳ изакуан изҧыргозма, убри иаахирҟьан, иҧсадгьыл далҵны дцеит. Усгьы аҳ иихәаз неигӡар акун. Инаишьҭит ҩыцьа иматуцәа, ибҵьарҧсараха схуҷҟуагьы саргьы храҧца ҳашнарцауаз аӡы аҵҳа ҳанныҟула, сҽысшьырц сыҧан, аӡы сҽаласыжьит. Аӡы самырхит, схы сзымдыруа сшыҟаз снаргеит аҳ иҿы. Пҳызушәа исгуалашәоит сычкун аиҳабгьы аӡы иҽшалаижьыз. Ашьҭахь ирҳәо исаҳаит хучык аҟуҵьма дшалауаз рбан, дамырхит ҳәа. Уи схучы аиҵбы иакузаргьы сыздыруам, — луанытә даакуҧсычҳаит Ҳаҭҵьа.

— Ибҳәауа закузеи, нан? Абар ассир ахьсаҳа, сара сан бара бакузаап. Зны сеиҵба хучгьы саргьы ҳан ҳлыцны аҵҳа ҳанныҟула, лара аӡы лҽалалыжьт, инакурццакны саргьы сҽаласыжьт. Сыҧсы ахуага шҭаз аҧсызкцәа сырбан, аӡы самырхит, сраазеит, иашаны, сан бара боуп, — иҳәеит аҟарулцәа руаӡәы.

— Абар, ахлымзаах ахьсаҳа! Аарла исгуалашәоит, цҳакы ҳакуланы ҳашнеиуаз сангьы сашьагьы аӡы рҽаларыжьит. Сара иҟасҵарыз сзымдрызт, аӡы аҟуара абаваланы сышнеиуаз, аҟуҵьма самҧыхьашәан, сама абнахь ишцауаз, шәарацаҩык ибан аҟуҵьма ишьит, сара иҩныҟа сиган сихушәтәит, сиааӡеит. Ус анакуха, сангьы

бара боуп, сашьагьы уара уакузаап, — иҳәан, аҧхьан ицәажәаз аҟарул дааигудхахалеит ивагылаз. Аҷкунцәа аҩыџьагьы ааицхыраан, абахҭа ашә ҧены, ран лахь иҩналеит. Ауха урҭ ргурҕьара ҵҩа амамызт. Ашамҭаз рыхҩыкгьы ацәа иагеит. Ашьыжь аҟарулцәа реиҳабы аҷкунцәа иҧсахразы даҽа ҩыџьа аҟарулцәа иманы данааи, абахҭа ашә ҧены иҟан. Ианыныҩнаҧш, Хаҭџьеи дзыхьчоз аҟарулцәеи еиваиаины ицәан.

Аҟарулцәа реиҳабы аҳ иахь адырра ҟаиҵеит.

Аҳ ашырҳәа днеин, абахҭа даныныҩнаҧш, ила иазхамҵашаз ибеит.

— Аҷкунцәа ҭашәк, лара акаҳҧы, дахьҭакыу дааншәыжь, асаҧаҭ ҿыц ылаҵаны ашә шәырҕуҕуа, зыгурагоу аҟарулцәа шәыргыл! — адҵа ҟаиҵеит аҳ.

Алеи-ҧси рыбжьара иара уаҵәҟьа мчыла иааимыркукуааит аҷкунцәеи ран Хаҭџьеи.

— Ҳан лоуп, ҳаицрыжәымган, — иааҕьаҵәыҕьаҵәит аҷкунцәа.

«Сыҷкунцәа сара исхыкукуааны иабажәгои» — ҳәа Хаҭџьа аҳәҳәара, аӡыҕцәыҧҧра, ахыркукура далагеит. Аха илызхуцуадаз. Хымш ҵхьан, аҳ иқьаҳиацәа даарыҧхьан иреиҳәеит аҟарулцәа аҩыџьагьы ашьра шрықуиҵаз. Хаҭџьа «лкаҳҧразы» дыҧсаанӡа абахҭа аҭакра шлықуиҵаз.

— Аҳ ухаҵқы сцеит, дара ахумгара ҟазҵаз ҳәа узҿу хаҭа-хаҭала урацәажәама, рҿахуы рҿухма ишыҟалаз? — дҵааит аҳ иқьаҳиацәа иреиуаз быргк.

— Мамоу, изаҭахыузеи разҵаара? Ишеикуаиаз ҳамбеи, уаҳа иарбану? — аҭак ҟаиҵеит аҳ.

— Ус егьа иҟазаргьы, дара аҟарулцәеи лареи разҵаара аҭаххап ҳәа сгуы иаанагоит, — иҳәеит ақьаҳиа.

— Ииҳәо иашоуп, иразҵаатәуп, иҟалаз шыҟалаз, — уи инацдырҕзит егьырҭ ақьаҳиацәагьы.

Аҵыхутәан аҳгьы дазааин, Хаҭџьа дааргеит.

— Бара, Хаҭџьа, усҟан бхагахазшәа зыҟабҵаз анҭ бзыхьчауаз аҷкунцәа брыкуаиарц акузаарын, схаҭа исымбазар, исызхамҵоз аҩыза збеит, — иҳәеит аҳ, илақуа ҵархуны абаандаҩ ҧҳәыс дналыхуаҧшын.

— Сара скаҳҧӡам. Сара усҟангьы иуасҳәеит, урҭ исыхшаз сыҷкунцәа шракуу.

— Аиаша ҳәа, Хаҭџьа, бзыхьчауаз аҟарулцәа ибыхшаз быҷкунцәа шҧаракуу? — дҵааит аҳ иқьаҳиа.

— Сара схаҵа сиҵхны абри аҳ симгар аниму, иара ихьымӡҕшьаны, атәыла далҵны дцеит, уаҳа ихабар сыз-

дырӡом. Саргьы аҳ инаишьҭыз аҟарулцәа срыма ианаауаз, аӡы сеасҭеит. Исыцыз схуҷқуа ҩыџьа, аӡы санамырх, исымбаӡеит. Абарҭқуа зегьы анеидысхуцла, схы аҭыҧ иқуҟьеит. Аҳ абахҭа сҭеикит. Ашьҭахьгьы хуҷык хар сымамшәа санааҟалалак, абахҭахьынтә саагаины ихы саирхуон. Убас абахҭаҿы жәоху шықуса схызгеит.

«Ажьра ахала аҽаҧшаауеит» ҳәа сзыхьчоз аҷкунцәеи сареи ҳаибадырит, ани хшареи шҳакуз. Ҳгурҕьара ҵҩа амамызт. Ашамҭазы ацәа ҳагеит ҳахҩыкгьы.

Хаҭџьа дырган, аҷкунцәа ааҩнаргалеит иразҵаараӡы.

— Абахҭа ахышә аҟынтәи амыткума бжьы иҳаҳаз алаиаадырит, ирбаандаҩны ишәымаз аҧҳәыс ҳан шлакуз. Нас иаҳзымчҳазт ашә ҧены ҳаҩналеит, — рҳәеит аҷкунцәа. Аиҳабы иҳәеит иаргьы аӡы дшамырхыз, аиҵбы ақуџьма дшамырхыз, убарҭ изықушәақуаз ртәы ран лмыткума иалаҵаны ишылҳәаз.

— Ҳаҳ, ухаҵқы, мчыбжьык аҿҳәара хаҭа, цқьа еилҳаргап ари аус. Ирҳәо мцызар, иуӡбаз нагӡа, — еиҵҿакны аҳәара ҟарҵеит ақьаҳиацәа. Аҳ дазыразхеит.

Ҟазауҭ иаҳаит иҷкунцәа ашьра шрықуиҵаз аҳ. Иара дыбналаны данца зҿы дыҟаз аҳ иеиҳәеит аханатә арыцҳара дзықушәаз зегьы мӡакуан, иҧҳәыси иҷкунцәеи ртәы еиликаазгьы иеиҳәеит.

— Саргьы сиаҕоуп уи зыӡбаху умоу аҳ, акырқуа дсықулахьеит сеимиҵәарц. Уара узықуиршәаз ацәгьара даараӡа сгуы иалсит, дагьахьсырхууеит уи амаҳагьа, — иҳәеит Ҟазауҭ зыҟны дыҟаз аҳ.

Уахык имҳәа-имырза Ҟазауҭи иара зҿы дыҟаз аҳи ҵҩа змамыз ар рыманы, игуиҽанӡамкуа раҕа аҳ иқулеит. Раҧхьа абахҭа ҧырҽит, иҭаацәа шеибгаз иҭыргеит. Иара аҳ дыршьит, ир ҭаслымыртәит. Уи иҭадырхаз аҳ, иуаажәларгьы дырҭахымызт. Иааилацәажәан, ртәылаҿ аҳас дҟарҵеит Ҟазауҭ. Ҟазауҭ дахҳеит.

— «Ажьра ахала аҽаҧшаауеит» ҳәа Ҟазауҭ иҷкунцәеи, иареи, иҧҳәыси еибаҧшааит, — иажәа даалгеит, Грышьа Аиба.

АЛХАС

Аурыс ҳәынҭҟар ихаан акун.

Ачандара ақыҭан инхоз џьоукы ацәгьара ҟарҵан, иаҩбрагьит. Убарҭ ркылгаразыҳәан астражникцәа руриадник раԥхьа дгылаԥы иҩеин, Мидарадәы, аԥш ҵла дуқуа рымҵан илҽыжәҵит. Рыҽқуа акуадырқуа аарықухны ахкаара иҭарҵеит, дара аԥш ашәшьыраҿ игылаз арымӡқуа инрықутәеит.

Ауриадник ачандараа реиҳабацәа дрыԥхьеит.

— Аҳәынҭҟарра иаԥырхагоу ҟазҵаз шәыҷкунцәа, иабрагьны абна илоу, кылганы иҳашәҭароуп. Убарҭ егьараан икылшәымгаргьы ҳара абра ҳаҟазаауеит, шәыраху-шәышәаху шьны ҳхуы ҟашәҵала, — иҳәеит иара иҽаарыцәгьаны.

Адҵа зауз ақыҭа аиҳабацәа, абрагьцәа ркылгаразы хымш еилацәажәауан, аха убырҭ ирышьҭалашаз рҭынхацәа роума, ақыҭа иаиуаз роума аӡәгьы дҟамлеит.

— Абрагьцәа, дареи ҳареи иаҳзеилоузеи, урҭ рыкрарышьҭра зусу астражникцәа роуп, даргьы ара иҟоуп, — иҳәеит ажәлар рҟнытә еиҳабыҟ ауриадник даарӡырҩны.

— Абрагьцәа ркылгара мап ацәышәк'уазар, ишәықунаго шәзқусыршәап, — иҳәан, ауриадник ажәлар ааидцаланы, астражникцәа аарыкуршаны иргылеит, рабџьаркуа анҭҟьарада ус рымамкуа икны.

— Нас, шәрышьҭалатцәҟьом акуу? — деиҭатцааит ауриадник.

— Аиҳабы ухатцкы, урҭ абрагьцәа рырбаандаҩтәра ҳара ҳамч ақухом, нас ҳара иҳамашәкыузеи, — иҳәеит ажәлар рахьтә аӡәы.

— Шәхыс! — иҳәан, адтца ҟаитцеит ауриадник.

Астражникцәа ажәлар ирхыкны аҟуҟуа ааҭдыргеит, идыршәарацы.

— Ҳара ажәлар ҳашьра шәара азин шәымам, шәаҳҟуатц еиԥьуп, — иҳәеит еидцаланы ирымаз рахьтә аӡәы.

— Ус аума. Инацаны, абна акамбашьқуа аӡмах иахьҭатәоу даргьы ҭашәыртәа, уи ауп ирықунаго, — априказ ҟаитцеит ауриадник.

Ауаа астражникцәа инраԥырцан, аӡмах иҭадыртәеит. Аҟарулцәа аарыкушаны инагылеит.

Ари аныҟалаз ԥхынран, шьыбжьон агуазы акун, мыцхуы ишоуран.

Алхас дынхон Ачандара ақыҭан, аха уиаамҭазы ускуак рҵыхуала Самырзаҟанаҟа дцан, дыҟамызт. Уантә дгьежьны Гудоуҭа данааи, иарҳәеит, иқыҭан арҩеины, абрагьцәа ркылгаразы ауаа шдыргуаҟ'уаз.

Ари еиԥш заҳаз Алхас иҽы даасын, амҩа дықулеит. Мидарадәы данынҭала, уаԥеимшхара дналаԥшит: иуаажәлар аӡмах иҭатәоуп, астражникцәа рыкушаны игылоуп.

— Ишәыхьзеи абаакуа, суаажәлар, абас шәсымбакуа ашьа шәыхьтатаны шәызбандаз, — игуахы ԥыжәжәо ҿааиҭит Алхас.

— Дад, уара уҟазар абас ҳахьуамызт, — иҳәеит аӡмах иҭатәаз руаӡәы.

— Ар реиҳабацәа абаҟоу? — дтцааит Алхас.

— Урҭ абна аҩнду аҿы итәаны акрыфара иаҿуп, — иҳәеит аӡәы.

Алхас ашырҳәа иҿылеихан, аҩны ашә аартны дныҩнашылазар, астражникцәа реиҳабацәа дрылатәаан иара иуешьара иреиуаз аҩны аԥшәма. Дара бжачара ичахьан, рқьафқуагьы ҟалахьан. Алхас абԥьааҳәа итапанча аҭра иааҭихын, аҟуҟуаҳәа дрылахысит. Иахьтәаз ауада алҩа хатәалеит, ахушәбылфҩы ҩначит, дара хгарҭа рмоуа еилагьежьуа еилахеит.

— Ҟаҳ, уара сашьа аилымгагьы ара урылатәан акуу, уара ууаажәлар аӡмах иҭартәаны аҵацхуфара згуаԥьыз, саргьы уара узгуаԥьуеит, — иҳәан, иқылкааны диеихсит, аха дызгарыз иқумшәеит, ашьҭахьтәи ашә иҽкылрыҩрны иԥсы игеит.

— Шәара, аламысдақуа, шәабацәа ирықулоу ауаа аӡаҩа иҭартәаны, шәара, ҭацаагара чараҿы шәтәоушәа қьаф жәуеит. Уаҳа сыла шәҽашәмырбан, шәықуҵ, мамзар шәхы шәамыхуо гатәыс шәҟастцоит зегьы, — дрыцаҳәҳәеит Алхас ауриадники иҩызцәеи.

Астражникцәа лықуибаҳәа ицеит, аӡмах иҭатәазгьы ҭытцит.

СИНАҬИ ХЫШИ

Хкаарачан акун. Синаҭ Џьениа камбашь уардынк азна ажь иманы аҩныҟа дшааyаз амҩан иуардын аҳәынҵәа иҭахеит. Акамбашьқуа иахеит, иахеит, аха ирызҭымгеит ауардын.

Убри аамҭазы Хыш иуардын азна аџьықуреи иманы Синаҭ дынивалеит.

— Уа бза хаугалеит, — иҳәеит Хыш.

— Бза хазгало сыҟоума, аҳәынтәа сахьылаҳа умбои, ламыс умазар уааины усыцхраа, — дааҕьатцәыҕьатцәит Синаҭ.

— Сыцҵак'уеит, даара угуы иалсыргьы, — иҳәеит Хыш. Дааҳәынгьы Синаҭ дихуамҧшзакуа икамбашьҟуа дрысын, дцеит.

Синаҭ даара игуы иалсит, игула дахьыцымхыраауз, аха иааг. Икамбашьҟуеи иареи еибархо, ишакухалак ауардын ҭыргеит. Дахьынаскьаз, дыҧшызар, Хыш иуардын хышәтны агуы ⱷарха иҭажьуп ажра, аҵьыҟуреи зегьы иҵҟьашәҟьа икаҧсоуп, ауардын ахуда хжәаны, хазы икажьуп, икамбашьҟуа руак хуарын ахуҭцырхха хтәаны, аҧсы еиҟуирхеит.

— Уа, бза хоугалт, Хыш! — иҳәеит Синаҭ, игула данааивала. Аха иара уи аҟуҿимтзеит «еи, рацәа сыҟунага сакушәеит» иҳәарашәа ихы рҟуны дгылан.

Синаҭ икамбашьҟуа ааникылан, ашырҳәа иуардын дналбааит. Игулеи иареи ааиҵхыраан, зыхуда ҧтәаз ауардын еиҧыршьит. Икаҧсаз аҵьыҟуреи ⱷаҧхьа ауардын инаҟуртҵан, акамбашьҟуа ҵарҳәеит.

— Уҵа шьҭа, Хыш, амашәыр алҧха умазаит, — иҳәан Синаҭ, игула иаҧхьа дындәыҟуиҵеит.

АХУАРҬА ИҬОУ УМБАКУА УАХЫМЫЧЧАН

— Сара ссирк сакушәахьеит, ишәасҳәап, — иҳәан, Мамсыр Аⱷзба аҵәажәара дналагеит. — Уахынлан, ауаа рыцәа ҧсымҭаз еиҧш, сҟьаф ҟатҵаны, ҽыла Лыхнынтәи саауан. Сзыҟутәаз аҽы гуамчла иҕуҕуан, саргьы исысакьаҳәымҭатҵәҟьаны саныҟаз акун. Сара стәала, дарбан хаҭҵазаалакгьы азәы ситҵахап ҳәа сыҟамызт, гуаҕьралагьы, гуамчлагьы.

Адегуара аҳабла саалсхьан. Амза алашара дыснарбон саҧхьаҟа ҽыла иаауаз азәы. Уи уапак ишәын, хҭарҧа еиҟуатҵәак ырҟьаҟьаны ихан. Дааиуан иара дхалҟуч-халҟучуа, иҽы днанамгошәа. Аиашазы, уи иаашьа злаҟаз ала, датәамбазакуан ҽыҳәтҵәыла снаисны абнаанда дныла гуаны сцап ҳәа аасызбеит. Ашхырцәаҕьтра снапы ҭысшьуазаап, аха акрыздыруама. Абар жәабаҟа шьаҿа роуп иҳабжьоу, апҟатҵаҳәа сҟамчы сҽы инахҟьаны, ҽыҳәтҵәыла сисит уи саҧхьа иааиуаз. Уажәы абри ара ашьапы игылоу сҽанысҟьар исзырҟуатҵараҳа

даасызмыркуатҵакуан, адыххәа снаидҟьеит. Иара мҵык изывасызшәагьы имҧхьазакуан, днеиуан ашьшьыҳәа. Инаҟурҵакны, аҭыҕь еиҧш шьҭахьҟа снаскьан, сҽаарымчны сеиҭаисит уи ҽыҳәтҵәыла.

Ишыҟалаз ҳәа ак сзымдыруа, санааҧш сзысыз иҽыхуда сшыҟужьыз збеит. Иара сыҟуҿиҭуамызт, дышцаҵ ашьшьыҳәа аҵара даҿын. Амыхьтә сыхьит, аҟуадыр амаха сымгуатҵәа иҭагылоуп, исзычҳауам, агуаҟра саҿуп, схы сахуом. Ҟыраамҭа бжьысхт, иара дышцаҵ дцоит.

— Уабатәиу? — дтҵааит аҭҵыхутәаншәа сыҭҟуаⱷы.

— Ҟуланырхуатәуп, — сҳәеит сара, афергьҳәа сыбжьы нҭыскаан.

— Узжәлада, иухьзузеи? — деиҭаҭҵааит иара.

— Мамсыр сыхьзуп, с-Аⱷзбоуп, — сҳәеит сара.

— «Ахуарҭа иҭоу умбакуа уахымыччан», — рҳәоит. Уаргьы арҧыс ҕуҕуак уакузаап, аха ус даҽазны иҟоумҭан, уарҧхашьоит, еиҵәоу ахьымзҕ угар алшоит. Уара угазахазаргьы, шәыжәлантә ҟыҭак ыҟоуп аҟынтә, уаҳа хьымзҕ усыргом, улбаа, усҭ уҽы. Сара Хуиҭ Аиба соуп, —иҳәеит иара.

— Хуиҭ соуп аниҳәа, уаҳа ажәа сҳәараны сыҟазма... — иҳәеит Мамсыр.

АҦХЫЗ ЛАБҾАБАХЕИТ

Аҳаки нхаⱷыки еигулаҵәан, лассы-ласс еиҿҵаауан, пату еиҟуртҵон. Аҳ иҧха хуҵы дыҟан, Ҟунҷа лыхьзын. Убри илыҟулаз анхаⱷ аҧа диман, ихьзын — Ҷынта.

Ҷынта уахык дшыҵәаз, ҧхызк ибазаарын, шьыжьымҭан даныⱷагыла, иан илеиҳәеит ҧхыз шибаз.

— Ишҧоубеи, нан, исаҳәишь? — дтҵааит ан.

— Мамоу, ибасҳәазом! — мап икит Ҷынта.

Уи дахырҟьаны ахуҷ иан длыпҟеит.

— Имабкыузеи, дзыхбырҟьозеи бара ххуҵы? — даарыдгылт аб.

— Ҧхызк ибан иҳәом, убри ахьимҳәаз дахсырҟьеит, — аҭак ҟалтҵеит Ҷынта иан.

— Дад, сычкун, уҧхыз сара исаҳәа, — иҳәеит аб.

— Ишәасҳәом! — иҳәеит Ҷынта.

Аҧхыз ибаз ахьимҳәаз дахирҟьан, абгьы дипҟеит Ҷынта.

— Дзыхшәырќьозеи, уара, уи ачкун? — рышьтыбжь аниаҳа, дразтцааит аҳ.

— Иаха ԥхызк ибан, иҳаиҳәом, — атак ќаитцеит Цынта иаб.

— Дад, ихирхааит иубаз аԥхыз, уи аԥхыз сара исаҳәишь, — иҳәан, дыргубзыӷ'уа даандикылеит аҳ.

— Аа, шьта исхәоит! Иахьа шарԥазы моадук аҿы сшьапкуа нак-ааќ еимҿҳәаны аандак садгылахын. Зынарҳара дуу тцлак аќара агылара духыуп. Амоасцәа шьапыла, ҽыла иасны ицо згьы сара сытәԥубжьара ибжьысны ицах'уеит, саргьы срыхуаԥшуа сырхагылахыуп, — иҳәеит Цынта.

Аҳ ицьашьаны кыраамта дхуцуа дтәан. «Ари ачкун ԥхыз уамак ибеит, аҳра иара иауа, ҳара иара ҳаиматцуоцәаны ҳќалоит, уи ауп измааноу!» — дназхуцит аҳ.

Ус ишаауаз, Цынта иаб дыԥсит, шыкусык ашьтахь иангьы дыԥсгушьеит, деитцымхеит, иара ргула аҳ иҿы дкыдтәалан, илшоз ахучала матцык иуан, ифара-ижәра уа иќан, уахынла ионы дцаны дышьталон. Цынта жәоху шыкуса анихытцуаз, ауаоы наза диаќарахеит, иара убасгьы мыцхуы уаоы дааԥеишьартә дќушын, ианаумшьалартә ажәа иҿан, дцәажәаоын.

Акыраамта бжьысхьан, ҽнак аҳ иматцуцәа оыцьа даарыԥхьан, адтца ритеит, Цынта джьаны, ираоны илеиуаз азымоас аќуараҿы дганы дыршьырц.

Аҳ иԥха Кунча еилылкааит Цынта дишьырц шизбаз лаб. Анҭ адтца змаз аоыцьагьы Цынта дыршьырц дрыманы амоа ианыкула, ашырҳәа аҳ иԥха днарыхьзан, дрыҳәеит, урт Цынта дрымшьырц, аќуараҿы ус аҳ ижьагас ахысбыжькуа дыргарц, нас уа дыржызшәа, аԥслымз еикурпапаны иќартцарц.

Урт арԥарцәа ачкуни азӷаби рыцҳашьан, Кунча ишралҳәаз иагьыќартцеит, Цынта доурыжьын, дцеит. Кунча Цынта данаалԥыхьашәа, уатахк аҿы дылтцәахит, уа мазала ихуы ганы илтон, иматц луан. Аҳ ишидыруаз ачкун дшьуп ҳәа акун. Ус аамтагьы ацара иаҿын.

Убри зызбаху ҳамоу аҳ иара иаагуара инхоз аҳаки аиндатлара рыбжьан. Урт рыуа хшыола аиааира згауа аҳракуа аоба гьы иара итәхо акун ишазгуатаз.

Ҽнак егьи аҳ цьоукы ааишьтит аратәи аҳ иҿы, ԥштәы змамыз ҽык (иеикуам, ихуам, ихушлаԥсам, иларҵьым, иазым, изырдагьым, ихьаԥштәалам, ицәышә-

шым), абант ацҳаражәҳәацәа иаашьтыз ирытаны иааишьтраз иара иҿы.

Араатәи аҳ ихала ари анизымызба, даалаган, иуаажәлар аќушцәа еизиган, рнапы ианитцеит амоа дыкурцаразы. Уртгьы ԥшьымш-хумш азбара иаҿын, аха ирмыԥшаауазма ԥштәы змамыз аҽы.

— Абриабжьарак абырстәи ахышә сахькылԥшуа избартоуп, аҳ иаштаҿ ауаа рацәаоуп, усс ирымоузеи? — ҳәа Цынта аҳ иԥха Кунча длазтцаашт. Кунча лаб имаз згьы иалҳәеит Цынта.

— Мшәан, уи имариоу усупеи! Мшы змам амш аҽы (ианымҽышам, ианшәахьам, ианоашам, ианхашам, ианԥшьашам, ианхуашам, иансабшам) ауаоы дааушьтыр, иузынастиуеит ԥштәы змам аҽы ҳәа изырыцҳаашт, убри аҳ, нас иќало рбап, — иҳәеит Цынта.

Кунча дгурӷьатцәа уи лаб иалҳәеит. Убас иагьиаҳәаны ддәыкутцан ԥштәы змамыз аҽы азы иаашьтны иќаз.

Ани аҳгьы «мшы змамыз амш» абеиԥшаауаз, уа даанхеит. Уи ашьтахь ани аҳ даалаган, аршьынк аќара аура змаз лабак ахгьы атцыхуагьы еиԥшны, еиќараны, ишәны, иршшаны, иркумпылны иќатцаны, цьоукы ирытаны изааишьтит аратәи аҳ иќны, алаба ахыи атцыхуеи ахьыќоу еилырганы, адыргакуа рытаны, изынаишьтрацы. Араатәи аҳ алаба ахи атцыхуеи анизеилмырга, иуаажәлар аќушцәа дрыԥхьеит, аха уртгьы рдырра азымхеит, ирзеилмыргеит. Кунча Цынта иалҳәеит лаби иуаажәлари алаба ахи атцыхуеи ахьхаз шырзеилымкааз, лаб аисара дшатцахауаз.

— Уи аилкаара имариоу акоуп, иаалаганы, алаба цкьа ишәаны-изаны агутаныт цәкьа быpфын рахуцла иҿарҳәааит, арахуц аанкыланы иоышьтырхааит, руацьара иахьхьынааз ахь ауп алаба ахы ахьыќоу ҳәа раҳәа, — иҳәеит Цынта.

Усќангьы араатәи аҳ аиааира игеит.

Ахынтә раан ани аҳ ауаа аашьтит араатәи аҳ иҿы адунеи иахьааиќароу агута аброуп ҳәа алабашьа ларсны иирбаразы.

Араатәи аҳ иуаажәлари иареи жәамш уи азхуцра иаҿын, аха ирылымшеит адунеи агута аԥшаара. Уаҳра шьта иуцәцеит ҳәа иарҳәеит аҳ.

— Баб ацәыртцра, ахакуитра азин ситаашт, нас уи сара рацәак сеадсмырхалакуа атыԥ икустцоит, — иҳәеит Цынта.

Кунча имзазакуа лаб иалҳәеит, Цынта дышьны аԥ-

слымӡ данарҭа ашьҭахь, иара иԥсы ҭаланы данаа, ихурақуа сара исхушәҭәит, дыбзиахан, дҵәахны дсымоуп ҳәа. Насгьы иалҳәеит игула аҳ иеисарақуа рҿы аиааирақуа иҟаиҭаз уи Џьынҭа ибзоурала шакуз. Уажәгьы иара имч зқумхауа егьшыҟам.

Аҳ Џьынҭа диԥхьеит.

— Аҳ ухаҵкы, адунеи агуҭа инақуршәаны алабашьа ларсны уи иуеиқануа аҳ исырбоит сара. Амала ҳахьцо исҭахыуп изгарц камбашьк, абаӷьк, ажакьа аманы, лабашьак, насгьы уаа ҩажәаҩык аҟушцәа иреиӷьу нумоу, убас даԑеа ҩажәаҩык абџьар рыҭаны.

Аҳ дгурӷьаҵәа урҭ зызбаху иҳәаз зегьы ырмазеины инеиргылеит. Џьынҭа иҩызцәа ицны ани аҳ игуашә амԥан инеиуан. Асасцәа ашҭа ианҭала, акамбашьи абаӷьи аурыжьит. Уи аҳ иҿы иуаажәлар рацәаҩны еизаны иҟан, асасцәа ирзыԥшын.

— Аҳ ухаҵкы, адунеи иахьазеиҟароу агуҭаныҵәҟьа алабашьа ларсны иусырбароуп ҳәа, ҳара ҳаҳ ауаҩы дизынаушьҭит, убри азы сара усзаарышьҭит нусырбарц. Ажәлар, шәнаскьа-ааскьа, ашҭа агуҭа шәырҭбаа, — иҳәан, Џьынҭа илабашьа кны ашҭа шыҟаз иҿынеихеит. Адунеи ахьынӡаназаазоз илаԥш ахьыгӡауа, ажәҩан ахь дыԥшуа, ашҭа дҭагьежьуа дышнеиуаз, илабашьа аҿыгуҳәа илаирсит.

— Аа, аброуп адунеи агуҭа, — ҿааиҭит Џьынҭа.

— Излаулшазеи уара ас иаармарианы адунеи агуҭа аԥшаара? Уиашам уара! — ҿааиҭит аҳ.

— Ихоумҵозар, уара адунеи уаакушаны ишәа, агуҭа аброуп ҳәа иҳарба, — иҳәеит Џьынҭа.

Аҳгьы адунеи дакушаны агуҭа ауизыԥшаах‘уаз, уи акухеит, уаагьы даҵахеит аҳ.

— Анҭ ураху рхы иоужьны ашҭа изҭоуҵазеи? — дҵааит аҳ.

— Умбои, ани акамбашь акрыфарада уаҳа хшыҩ амаӡам, убри ҳара даҵәыҟам ҳара хаҳгьы. Уахуаԥшишь, ани абаӷьгьы иҵәыс-жьысуа, иахьыҩамӡо ашьапқуа аҵла икыдыргыланы, ақуҵәахь намоу абӷьқуа сфоит ҳәа иаҿуп, аԥсы цәгьоуп, иҭәзом, аха уиаҟара иара алшара амам. Угуы иалумырсын, иара убри уаргьы хара уаҵәыҟам, — иҳәеит Џьынҭа.

Џьынҭа ахаҵәа аҩыџьагьы ирзиҳәаз, рыҟазшьа зеиԥшраз ажәларгьы ақушаҳаҭхеит, иадгылаҩхеит. Аҩ-аҳцәакгьы рыуаажәлар еигуныҩит, рхы еиларҵан, шәаԥ-

сам ҳәа рахрақуа ирымырхит. «Абри иоуп иҳамаҭәоу»,— рҳәан, аҩы-жәларыкгьы еиҵазыразны аҳас дҟарҵеит Џьынҭа. Аҳ иԥха Кунча бзиа илбоз Џьынҭа ԥҳәысс диҵеит.

Абасала, Џьынҭа данкуԥшыз аԥхыз нибаз лабҿабахеит.

АЛАБАҬЫԤ ЕИМАЛОИТ, АБЗҬЫԤ ЕИМАЛОМ

Мамарҭин арԥыс маҵәакак, ԥшьагьаҭха дук иакун, аԑада аҟара амч иман. Бзиа ибон аӷьра, аҵәҳара, аисра, ақуԥара, хаҵарасгьы иԥхьаӡон урҭқуа. Аха даара қьаркгьы изрылымгаҵызт: иахьиҟьози иахьиаахози еиҟаран. Ԑнак зны иқьаф ҟаҵаны, марнабеи дбаны, адыжәҳәа даансуа, асаби еиԥш, дипҟеит гулак, иаб иқулаз.

Ари ԥхеишьеит даара аҭаҳмада. Аха махуҿала ашьоура илшомызт, аус даиҭар акун. Абри шгуеиҭаз анеилыркаа Мамарҭин дызҭахыз џьоукы неилаҵәажәан иаԥшьыргеит аинраалара. Уи аҭаҳмада иҭахымхазт, даара иеирххеит.

— Иузымдырӡои, уара, уаӷа ауаа шимоу? Уи ибӷа ӷуӷуоуп, уара иумада? Алаба заҵә уаҩызоуп, аус еиҵәоумҭәын, — ҳәа иагьиамақарит аинраалаҩцәа-аҭаҳмадцәа. Ашьҭахь, иара даара дазхуҵит, ишәеит, изеит, иус шыманшәаламхоз аниба, дазыразхеит аинраалара.

Аинраалаҩцәа Мамарҭин ишьҭахь ала инапқуа ҿаҳәаны дрыманы инеит ахьымӡӷ зиргахьаз аҭаҳмада иҿы.

— Ҳазача, ухаҵкы, унеины унапала Мамарҭин инапқуа пыртла. Ехьарнахыс шәара шәҩыџьагьы еиӷара шәыбжьам, аби-ԥеи реиԥш бзиа шәеибаба, пату еикушәҭа, — ҿааиҭит аинраалаҩцәа реиҳабы.

Аҭаҳмада Мамарҭин инапқуа злаԑаҳәаз аҷапырхуа ааԥиртлан, нас уи иара Мамарҭин ихуда инхишьит, — охоу, ԥшьшьеи-ԥшьшьеи, ҿаҳәаны иааргауа аҳаиуан ауп, — иҳәан, Ҳазача Мамарҭин ицыз дынрылаԥшаарылаԥшит.

«Алабаҭыԥ еималоит, абзҭыԥ еималом, рҳәоит. Ахьымӡӷцәҟьа згаз иара Мамарҭин иакухеит. Иҟьаз алабагьы имҟьандаз, иахаз ажәагьы имаҳандаз!» — рҳәан, изаҳаз ауаа аанбарчҷоит.

ЧАҔЬЫРИ СЕЛЫҚУИ

Даара еиҩызцәа бзиақуан Селықуи Чаҕьыри, насгьы ҽгьрыбжьамызт, еиқулацәан. Ианқуҧшқуаз инаркны мыцхуы бзиа еибабон. Ҽнак хулаанӡа иааицәыхҟьар рзычҳауамызт, рҿаҵа еиҩшаны ирфауан. Ркумжәқуа, ркабақуа, рыхҭырҧақуа, ршьаҵақуа инадыркны, еиҧшны рҽеиларҳәон. Икуашацәан, ишәаҳәацәан. Насгьы иныҟуацәан, иҽыбҕаҟазацәан. Рыуа-рықула, аизарақуа, ачарақуа зегьынџьара ирыхьӡауан. Егьарааны иубаргьы, еизара дук ахьыҟаз рыҽқуа ҽырҧа-ҽырҧо еивагыланы инеиуан, нас иааибарҧшны аӡәаӡәала аҽқуа дырхумаруан.

— Аҳаҳ, иаахт, — рҳәон ауаа, ирыҵашьыцуазгьы рацәаҩын, дара еицымкуа хаз-хазы иубаргьы, рҽеилаҳәашьеи, хаҿсахьала реиҧшшьалеи иузеиҩдыраауамызт. Рхы аҵәаҟьа нықуушьратәы, гыларалагьы еиҟаран.

Аҩыџьагьы аҭаацәара иаламлацызт, аӡҕабцәа хгылақуагьы рҿынҵәаауан. Егьарааны еибырҳәаахьан дара уахыкала рҩыџьагьы аҳәсақуа еицааргарц, ачарагьы еицырурц.

Аха, ишырҳәо еиҧш, уара иуҳәо анцәа иуциҳәом. Уахык дара аҩыџьагьы шеицымыз еиҧш, рынасыҧқуагьы уахыкала еиқушәаратәы изыҟамлеит. Даргьы кыргьы аамҭа ргахьан, аҧҳәысаагара инахыҧахьеит уҳәаратәы аҟынӡа инеихьан.

Ус ишыҟаз, ираҳаит дара ирышьашәалаз ҧҳәызбак Фатма ҳәа Блаб-ҧҳак лызбаху. Уи лоура-лыҭбаара, лыҧшра-лсахьа, лычаҧашьа зегьрыла хазынак лакун. Лцәеижь ҟуашӡа амсыр қьаад иаҩызан. Аҟарач-ҽы еиҧш лыхуда ҭҳәаны, уамакала дыҧшӡан. Селықуи Чаҕьыри убри аҧҳәызба дырбарацы хулбыҽхак имҩахыҵит лҭаацәа рҿы.

Аҧшәмацәа ирҭааз асасцәа иреигурҕьан ирыдыркылеит, узмеигурҕьаша ракузма даргьы. Рыҽқуа акуадырқуа аарықурхын, ахкаара еиужь ду инҭарҵеит. Иаразнак ашьтәа ҧшаах рзыршьын, рхуы иагымкуа иҟарҵеит. Агула-азла нарыддыртәалан, ауха шаанӡа итәан. Фатма мрашәа дкаҧхо, лышьхуа дықугьежьааны рымаҵ луан.

Селықуи Чаҕьыри ирфо-иржәуа рыла иамбо, изхуаҧшуаз аҧҳәызба лакун. Чаншьҭахь Селықуи Чаҕьыри уаҭахк аҿы еицдырииеит.

— Уара Чаҕьыр, уаха ҳазҭоу аҧҳәызба дышҧоу-

46648.
7803

бо? — хуҭхуҭла рыхчқуа еизырханы иахьышьҭаз, дҵаит Селықу.

— Уаҳа назҭахым, зеиҕьа дыҟам ҧҳәызбоуп, — иҳәеит Чаҕьыр.

— Саргьы убас сгуы иаанагоит. Ма — уара, ма — сара, ҳуаӡәы даагароуп. Уара ухазы дуҭахызар, уацәыҧхамшьакуа исаҳәа, — иҳәеит Селықу.

— Уаргьы саргьы қурала рацәак ҳабжьам ҳҳәаргьы, шықусык ала уара усеиҳабуп: уаҧхьа снапы сыӡәӡәом, уаҧхьа аҵәаҵа скʻуам, сухаҵгылоит, уаҧхьа сҽыжәлом, уҽышькыл скʻуеит, саҧхьа усыргылоит, — ус анакуха, раҧхьа аҧҳәысаагара зыхуҭоугьы уара уоуп, даараӡа исҭахыуп Фатма ҭацас дсоур. Мап-чап лҳәаргьы, дымҵарсны даагап, иҟалап зугуахууазеи? — иҳәеит Чаҕьыр дааччашәа.

Ашьжьымҭан ианыҩагыла, асасцәа рҿы-рнапы ааӡәӡәаны аҧшәмацәеи дареи анааилатәа, Чаҕьыр дҩагылан иаацәыригеит, иҩыза Селықу Фатма бзиа дшибаз, ҧҳәысс дигар шиҭахыу. Фатма лаб, лашьцәа азыразхеит Селықу дрымаҳәхаразы, аҧҳәызбагьы урҭ ирҳәаз дазааит. Анапеимдахьа еимырдеит. Аҧҳәызба дырҳәеит. Ачара аҿҳәаара ҧырҵәеит.

Аҧҳәызба лҭаацәа аҽазыҟаҵара иаҿын ачара, зда дрымамыз рызҕаб деихраҵаны хаҵа дрышьҭрацы. Селықугьы ачара аура аҽазыҟаҵара даҿын, иуа-иҭахы, иқулацәа ауаа рылеиҵахьан, ишаҧу еиҧш, ичараҿы иааиразы. Зегьынџьара Бзыҧын, Фатма Блаб-ҧҳа Селықу Ацанба дшиҳәаз еигуныҩит.

Аҧҳәызба лгара мчыбжьык аҟара шагыз, уахык, ауаа рыцәаҧсымҭаз, лашьцәа шәарыцара ишыҟаз, лаб игуы аныбааҧсыз иақуршәаны, Чаҕьыр ҩызцәақуак ицны Блабаа дынрықулан, Фатма дымҵарсны дигеит. Аухаҵәҟьа ауаҩы дырҩны ҽыла дрышьҭит аҧсҭаҟа, аҧҳәызба лашьцәа ахьыҟаз. Урҭ ианраҳаҵәҟьа, раҳәшьа дымҵазырсыз ишьҭалт. Урҭ иаркы-ирцә ҳәа иҟаз џьоук ракун: ацәгьаҿы аӡәгьы иҵахомызт, абзиараҿгьы рхуы ҭарыжьуамызт.

Адырҩаҽны раҳәшьа Чаҕьыр диманы абна дахьылаз иааикушан, аҟуҟуаҳәа ахысра еиларҵеит, аха дырзымкыкуа дрыцәцеит. Фатма дыцәкукуы, анапхы даганы, дагьыҧсымкуа-дагьбзамкуа дрыма иааит аҩныҟа.

Блабаа Селықу адырра ирҭеит, иара иҳәаны изтәаз аҧҳәызба иқула «бзиа» Чаҕьыр лыпату шҧиҽыз, ахьымӡҕ шылиргаз. Иара шьҭарнаҟыс дагьшрыуам,

дагьшрабам, ирабоу рахәшьа лыпату бжьызхыз шиакуу.

Селыку зеазыкатцара даеыз ачара ду хьзыдахеит. Ажәлар рҿы ихы изцәырымго даанхеит. Амрагыларахь ихы наирхан, тоуба иуит, Чаҕьыр дахьыҟазаалак дыҧшааны дишьрацы.

Аамҭа хкаарачаншьҭахь инеихьан. Хымш илеиҟукны аҟуа алеира иаҿын. Акуараҟуа хыцны, ахәашҟуа бжьырҭәаа ицон. Селыку ижәҟуа абжакы гуарымлаӡеит, уажәы-уашьтан нааует ҳәа дшырзыҧшыз, ихулеит. Ауха дабацоз, ианааша, абҕьааҳәа иеаанлеиҳәан, иеигушә аашьтыхны ижәҟуа дрышьтәлт. Хыҧсҭа азы аҟуара дыҟуланы днеиуан, издыруада џьара азыбжьара ибжьахазар ҳәа. Днаҧшызар, абар ассир, аҟуцәа илеиуаз азагуҭа иҟугылаз атцла махуҭак дахьынҳалоуп Чаҕьыр.

Ишыҟалаз здырх‘уада, ауаа рыцәаҧсымтаз азәгьы сибарым ҳәа игуахуу. Чаҕьыр уск атцыхуала дымцар ахьамуаз еыла амоа дыкулеит, иабацәа дрымбакуан днабжьҟьаразы. Хыҧсҭа даныеҧынгыла, азы шдууз ибеит, аха уеизгьы сышҧазмырри, иҳәан, иеы дасны дынҭалеит. Дахьынҭалазтцәҟьа, иегьы иаргьы абҕьыц еиҧш ацәкурҧа наашьтнаҧаант. Нас иара акуадыр длахыорын, азыблара дналаҳаит. Дышланагоз инааны азы ихгылаз мжәа махуҭак днамтцасны икит. Абар, уажәы-уашьтан аҧсра дшазыҧшыз, днаҧшызар, ихы зыэнтцәах‘уаз иаба Селыку ихы дныкуҧшит. Атцла иалҟьаны амаҭ зыцхаз дноызахеит иара уи аамҭазы. «Сыбаогьы уаоы имбауа сышьны азы сеиҭоит», — ааигуахут нара.

— Амаҳагьажә, уара уоума ари анцәа ишаз азытцәҟьа зҟьашьуа? — ибжьы наиҟуиргеит Селыку.

— Уара уиашоуп, сыхумгара сыхьӡеит, — иҳәеит Чаҕьыр, иҧси-иҧси еихьымӡо.

— Уразҟы иакит, уанеиҧшымыз суҟушәеит, хаиҟушәап даеазны, уанеиҧшу, иахьала сумыхуозар, са суҧырхагам. Абри аанкыл, азы уамысх‘уеит, — неигушә ахуы уахь инаирххеит Селыку. Иаҕа аҟуара дныҟужьны иара оаҧхьа ижәҟуа иҧшаарц иҿынеихеит. Чаҕьыр дгачамкны уи дизыҧшуан.

АЦӘГЬАРА АБЗИАРАХЬ ИРХАТӘУП

Дахьыз аҟытан дынхон Дауҭ Аршба. Иара иуаоыбжара днахысхьан, ауаа ирдыруаз нхаоын. Иҧеиҳаб Андреи, арҧыс ҟушк, еилҟьак иакун. Аеыжәлара бзиа ибон, дыеҟазан. Аисара, аимҭахаракуа, аеыроракуа рҿы ихуҭа таижьуамызт.

Зны, Очамчыра араион аҿы имоаҧысуан ныҳәа еизара дук. Убри аены хар змамыз ауаа араион аҿы азәгьы даанымхеит уҳәаратәы еизаны иҟан. Дауҭ иҧа Андреи деыжәны иоызцәа аеыбҕаҟазацәа дрылагылан.

Аеыоҟуа ирыкутәаз аҷкунцәа арцәаа-сырцәаа ҳәа еибарыҳәҳәо, еивасны амба аҭалара еимак‘уа инеиуан. Аҧхьа амба иҭалаз аеы зтәыз дгурҕьаны оынтәҟа дхысит.

— Абааҟуа, соызцәа, сгуы еиҟарам, скаҳауеит ажәлар срылыжәга, — иҳәеит ибжьы ныцакны Андреи, дышхуз атәы мырӡаӡакуа.

Иоызцәа ааивагылан, дышнаргоз, адәы атцыхуан инеиуаны, Андреи дылхьашьшьын, акахара иеазикит, ицыз аеы доахырхын, асаара днышьҭартцеит. Иара акыр иеирбуҕуон, аха шьҭа ихы дамыхуо дҟалахьан.

Асакаса ҟартцан, дантцаны аоныҟа дырган, дышьҭартцеит.

Андреи иҟушәаз ахы зымҟутцҟьаз убри иоуп ҳәа азәы деилкааны макьана дрымамызт иҭаацәа. Аху дызгарыз ахы илан, агуаҟра даҿын. Арышаа зҭахыз, рыуацәа, рыкулацәа еизаны иҟан, рашҭа иак‘уамызт.

Адыроаены шьыжьымҭан араион аҿы инхоз хар змамыз ауаа рацәаоны еыла агугуаҳәа Дауҭ иашҭа иааҭалеит. Ианеыжәырх ашьҭахь, аху дахьышьтаз инеихагылан, дырбеит. Нас дара ндәылибаҧхьан, агуарҧаҿ инагылан, Дауҭ иҧхьеит.

Еицыз реиҳабы ҿааиҭит:

— Дауҭ, уххь згеит, уара ҳара ҳраион аҿы ауаа ҟушкуа ҳәа иҳамоу рыгуҭа угылоуп. Атцыс ашьапы ахыҧтцәаз дырны, еиҧызшьуа уоуп. Ҳара абра еицны иубо, уара уҳарҟушуеит, мамзаргьы ҳулабжьоит ҳәа ҳмаант. Ишубо еиҧш, агуаҟра цәгьа уаҟушәан уҟоуп. Уҷкун хазынаху, жәларык ирыҧсаз иакун. Ушыцәаз ухы ҧены иубеит. Ҳара иуаажәларгьы абаагуара еиҧш ҳзыкугуҕ‘уаз иакун Андреи. Ишыҟалаз узымдыруа, дыхуны дшәымтцоуп. Шәызҭахыу, згуы иалсыз еизаны иҟоуп, шәашҭа иак‘уам.

Ҳара абра еицны иубауа ажәантҟак ҳаҭаны џьоукы ҳаузаарышьҭит, аха сара убри аҳәашьа сақумшәарҳәа сшәоит. Уҷкун гуаҕшақу аӡәы димхуит, машәыршақу ауп дшақушәаз.

Ецы аизараҿы аҽыҩкуа еиҧхныҩланы ианҩеиуаз, Валериан Зарандиа иҽыҩ аҧхьа амба ианҭала, иара убри деигурҕьаны дхысит. Атапанча аҭра иҭасҵоит ҳәа аҧынҵа анылаирҟууаз, ишыҟалах здыруада, еиҭаицәҭҟьеит. Ашьҭахь ауаа ирхәо иаҳаит хымҩаск Андреи иҟушәан, дыхуны дышьҭоуп ҳәа. Аҽкуа амба ианҭалоз, сара соуп ихысыз, ус анакуха машәырла исцәыҭҟьаз ахы ауп сҩыза бзиаху иҟушәаз. Андреии сареи аишьцәа реиҧш ҳаибабоит, ҳаҧсы еихулоуп. Сара схымҭа иара иланы, сара адунеи иҟусх'уазеи, акы анихь аамҭазы схы сеигӡом ҳәа дгылоуп.

Дауҭ, ухаҭкы сцеит, уара аҵәгьеи абзиеи иумбаҵ, иумыреиҵ иҟоузеи, ухаҭәгьы удыруеит, ауаа рҭәгьы удыруеит, уара убз ахурақуа раҵәаны иарҕьахьеит. Абри еиҧш иҟалахьоу арыцҳарақуа, урҭ амҩа иаша иҟууҵахьоу реиҧш, абрыгь амҩа иҟууҵарацы ҳуҳәоит, — иҳәан, аҵәажәаҩы абра иажәа ааҧитҵәеит.

Дауҭ, алеиҩеира даҿын «ахьшь зхы иҟусыз аҭцыс, иадыруаз ашәақуа ахашҭын» ҳәа идырра шмаҷмызгьы, уажәы иихәашаз иҿамшәо дааихулахеит.

Ауаа, Дауҭ иихәарызеишь, мҩасы ҳазҟуиҵарызеишь ҳәа изыҧшын.

— Дадраа, сара уаҩы дызҟумшәацыз сақушәеитҳәагьы шәасҳәом, аха сыҷкун аҧсымҩа дыҟугылоуп, зны шәаасҧеиҧш, — иҳәан, ажәлар дынрылҵын, аныҟуара илымшо иҿынеихеит Дауҭ.

Андреи иашьеитҵбы Уарҭан ҩажәа шыкуса ирҭагылаз, абҵьарла иҽеибыҭаны «сашьа иҧсы ахьынӡаҭоу ишьа зуроуп» ҳәа дышныҵҧарыз дгылан.

Аху, агуаҟра дшаҿызгьы, уҳәан-сҳәанла еиликааит, иашьеитҵбы ишьа иуразы амҩа дшыҟулауаз. Насгьы, иара дызхуз Валериан Зарандиа шиакуз, иара ихала ихы шцәыригаз, уажәы ауаа шааишьҭыз.

— Саб дысзаажәга, ажәак иасҳәар сҭахыуп, — иҳәеит Андреи.

Дауҭ даарган, игуаҟ'уа ишьҭаз иҧа днеихагылеит.

— Иуҭахыузеи, дад, ара сыҟами, — иҳәеит аб.

— Саб, унапы сыркы, — аарлаҳәа инапы ҩышьҭихит Андреи.

— Дад, сыҷкун, ишубауа еиҧш адунеи аҿы хушәи-

быҧьшәи акрыҟазар рыҟаҵара ҳаҿуп, аҳаҳаи, акы уацәымшәан, — иҷкун дышнымхоз шидыруазгьы игуы аирҕуеит иаб.

— Саб, сара сышнымхауа шыздыруа еиҧш, уи уаргьы иудыргушьоит, аха сгуы аҟаҵаразоуп изуҳәо. Уи акум уажәы еибаҳҳәарацы исҭахыу. Уажәы сара излеилыскааз ала, машәырла сызхуз Валериан Зарандиа иакузаап. Афырхаҵа иара, ус акумкуа даҽаӡәызар, ихы цәыригомызт. Уи арҧыси сареи бзиа ҳаибабоит, сара сишьуа акум, сшьа утәны дақушәаар, изуаз иоуп иара, амашәыр машәыруп, ауаҩы иабҵьар ҭҟьаны ихаҭагьы дагахьеит. Усиаҭс ишәзынсыжьуеит, саныҟам аҽны Валериан смыцхурас дшәымазарацы. Уаха ҳәаҭәы-утәы шәымам Валериан дахьыҟазаалак дыҧшааны, сыҧсы дахьыжәыгӡа, — иҳәеит Андреи.

Аиҳабацәа-аҷҳаражәҳәацәа иаарласны Валериан дрыманы агуаҟра иаҿыз аху инеихагылеит. Валериан уажәы-уажәы деилашәауан, иҟаиҵарыз издыруамызт.

— Уааскьа Валериан, унапы сыркы, саҧхьа укутәа, суаҵәажәалар сҭахыуп, — аарлаҳәа ибжьы нҭигеит Андреи.

Ауаа гачамкхан изырҩуан иеиҳәарызеишь ҳәа. Амҵ ҧыруазар амҵәыжәҩа абжьы уаҳарын, иҭынчрахеит.

— Валериан, амашәыр сымпыҭҟьеит ҳәа угуы коумыжьын, уҽырхаҵа. Амашәыр машәыруп, абла ахам, алымха аҿам, илашәуп, идагуоуп, иакумшәо уаҩы дыҟам, убри ухьит, аха ичҳа. Иудыруаз, саныҟам аҽны, сцымхурас сҭаацәа ирзынсыжьуа уара шуакуу. Сани саби урыхшазшәа пату рыҟуҵала, ламысла бзиа шәеибабала. Сашьцәеи саҳәшьцәеи, уаргьы иуашьцәоуп, иуаҳәшьцәоуп.

Иаби Валериани рнапқуа кны дышцәажәоз, уи акузаарын Андреи иҧсҭазаара ҿҳәарас иамаз, илаҵәақуа неикуиҧсеит.

Ҩыжәаланытәык рҿы амашәыр ахьыбжьало аҧсуаҭас ишымҩаҧырго еиҧш, Валериангьы аҵьабара днаҭагылеит, иҧсыз иаби иани, иашьцәеи, иаҳәшьцәеи рыгуҭа.

УҨНЫ УАСАХУЛА ИҬӘУП

Ҟамсагуи Маҟьҭаҭи еибадыруан, аха еиҭанеиаануа иҟамызт. Ҟамсагу даара дуаҩ беиан, аҧсаса раҵәаны иман, ишьамаҟагьы изеихҵомызт, ауахьадгьы имаҷым-

куа изгуарцуан. Абасҟатәи раху ирхылаԥшуаз ахьшьшьцәа еилагьежьаауа еилан. Аҩны ҳәа зынӡа ахан изгылан. Аха иара изхара ҟаломызт, амал архара даҿын. Иара игуы-иԥсы, илшара зегьы зызкыз амалрҳара акун, мамзар уаҩрак аԥсабараҿ иҟоуп ҳәа ихшыҩ азцомызт. Убриаҟара раху шимазгьы, гамлак иадамхаргьы ишьны, ҭаацәала игуаҕьны изыфомызт. Зыск машәыршаҟу ашьапы ԥҵәар, убри ашьапы ахьыԥҵәаз аҵәаҟьа ианҵаны, аԥсы еиҟуирхон. Исасааира зынӡа еиҿакын. Дҟьалашәа, шыҟусык ала зны сасык диҭаааргьы, уи изы ила хтуамызт, амамиҟуара неиҿатәон, уи егьа дсасдахьзаргьы ҭаацәашәала имаз далеигӡон, убас дкаџьбеин.

Маҟьҭаҭ захьӡыз имал мачын, ҩын хуҷык дыҩнан, аԥсасагьы хызаҵәыкгьы изгуарцуамызт. Амал рацәа архарагьы дашьҭаӡамызт. Ирҳауаз ахуҷы иԥсы ахырҩааны иҵәахʽуамызт: иаргьы ифон, исасцәагьы ирҿеиҵон. Исасгуашә ҭбаан. Уахи-ени, знымзар-зны, уи иҩнаҭаҿы тәымуаҩык даныҟамыз ыҟамызт. Сасыда мышкы даанхаргьы изычҳауамызт, амҩа даԥшуан. Сас дахьк дизааир, шьтәак ахьааигалакгьы иааганы изимшькуа иуамызт. Ичеиџьыка ҭбаан.

Хумҽханык, Ҟамсагу џьоукы ицны, ираху ашьхаҟа икацаны, дгьежьны дшаауаз Маҟьҭаҭ иахь дымҩахыҵит. Аԥшәма иҟазшьала, дреигурҕьеит исасцәа: ирзышьит зеиҕьаҭамыз шьтәак, игулацәа рыднагалеит. Уи-аамҭазы Ҟамсагу, дынҭгыла-ааҭгыло, аԥшәма иҩны дныҩныс-ааҩнысны игуеиҭеит, ашҭа дныкуԥшит, ижәгуарагьы дынҭаԥшит, аха араху зхылаҳәаз имбеит.

— Ҳаи, Маҟьҭаҭ ухаҵкы, уара, узбаху бзианы излаcаҳауаз ала, иҵегьы убеианы унхоз џьысшьон, иухьзеи абааԥсы, унхоижьҭеигьы краатцуеит, ҩын дук зумамзи, насгьы ужәгуара зырахудоузеи, иҭыԥшшаӡа иҟоуп, — аҵәы налаҭаны даацәажәеит Ҟамсагу, аишәа ианнахатәа.

— Иуҳәашьоузеи, дад, Ҟамсагу, сара сыҩны хуҷызаргьы, ламысла иҭәуп, уара ухан ду уасахула ауп ишҭәу, сара сыжәгуара ҭацәызаргьы, ианысҭахыу куаҵ сыгхом. Уара ужәгуара рахула иштәугьы, гамлак гуаҕьны иузшьуам, — иҳәеит Маҟьҭаҭгьы даахумаршәа.

САБЫДА ГЫЏЬ-ИԤА ИГЫЗМАЛРАҞУА

Хулбыҽханык, «уа хулбзиаҟуа!» ҳәа Сеидыҟ игуара дынталеит Сабыда Гыџь-иԥа.

— Бзиа убааит, бзиала уаабеит! — иҳәан, Сеидыҟ исаси иареи аԥсшәа еибырҳәеит, аҩныҟа илеибагеит. Ҟрырфеит, крыржәит, такуаамҭагьы аҭх наргеит ишеицәажәоз.

Сабыда Гыџь-иԥа ауха дмаангылакуан дцеит, аԥшәмацәагьы шьҭалеит. Асас данцоз, аԥшәма ижә ашаха нахаҭаны, абоура инҭыганы игеит.

Ашьыжь Сеидыҟ ижә анимба, игулацәа иманы ашьҭа инхылан, Сабыда дызланхоз аҳабла иналаргалеит.

— Ҳажә ашьҭа шәылаагалеит, аҕьыч даашәырԥшы, — рҳәан, рыҽдырцәгьеит Сеидыҟи иҩызцәеи.

Сабыда дызлаз аҳаблауаа еизеит. Аус акыр еимдырхxеит. Аҵыхутәан ажә Сабыда Гыџь-иԥа ишиҕьычыз аҟара ргуы азҩан, аҟура идырҵеит.

Уаҵәы аҟура дцараны, уаха Сабыда Гыџь-иԥа алаҕура иҟужьыз гаражәк иԥшаан, инаргыланы иан аҭакуажә даалыԥхьеит:

— Сан, баасыцхрааны, абри агара сгараҭца, сагьаарҭысы, ҩынтәҟа-хынтәҟа, нас сгарх, — иҳәеит Сабыда Гыџь-иԥа...

Ан, Сабыда Гыџь-иԥа дынгараҭцаны, даалырҭыскуан, даагарылхит.

Адырҩаҽны Сабыда Гыџь-иԥа иҩызцәа ицны Дыдрыԥшь аныхахь дцеит. Сеидыҟгьы иҩызцәа ицны, уа дизыԥшын.

Аныхаԥааҩы Еслам, аҟураз иааз азин риҭеит иҟурацы.

— Сан агара саагарылхиижьҭеи уажәи рыбжьара Сеидыҟ ижә адагьы ҕьычрак шыҟасымҵац ала агура усыргоит, сузныҟууеит, уара Дыдрыԥшь ныха ду, — иҳәан, Сабыда Гыџь-иԥа иикыз аҵәы ааԥцәаны, аныха амԥан инкеиԥсеит.

Сабыда Гыџь-иԥа хумҽханык сасра дырҭааит Џьаҕьала иҭаацәара. Акрырфеит, акрыржәит, ауха уа дыԥхьеит иара.

Ашара кыр шагыз Сабыда дҩагылан, ашьшьыҳәа ишьҭыбжь мыргаӡакуа иҽеилаҳәаны дындәылҵын, аԥшәма иҽы ахкаара иҭаз ааникылан, ачапырхуа наҿаҭаны, днакутәан дцеит.

Цьаҕьала дкараха хымш-ҧшьымш иҿы дашьҭан, ибомызт.

— Исылшауаз ала, сасдахьк иаҟара пату укусцеит. Уи ацынхурас, уеӡаны уанцауаз, сҿы ахкаара иҭаз угеит. Изысзуузеи ус, сара сҿыхужәаны сҿы сашьтоуп, ҧхашьарами!» — иерыцәгьаны даацәажәеит Цьаҕьала.

— Иухуҭамыз узызуит Цьаҕьала, аха усзымгуаан. Сара сукугуҕны салааит иара аҩныҟа. Уи уцәызҕьычит хәа акум, аха уажәы ара иҟам иара, уаҵәы иузназгоит уҿы, — ихәан, дааҿаҧха-ҿаччеит Сабыда Гыцьиҧа.

Хымшгьы дыҧшит Цьаҕьала, аха дыҟам Сабыда, иҟам иҿы. Ашьҭахь Цьаҕьала деиҭацеит Сабыда иахь.

— Губҕан сумҭан, Цьаҕьала, уҿы самхаҭиит. Уажәшьҭа иара сзыргьежьуам, аху усҭауеит, изыҧсоу сахәа, — аҳәара ҟаитцеит Сабыда.

— Сҿы акун исҭахыз, аха агьаурым, нас исыҭ аху, салаӡап ҩажәа мааҭ, — ихәеит Цьаҕьала.

— Ибзиоуп, Цьаҕьала, уҿы аху рацәоуп, аха агьаурым, арҭ аҩымшк ирхымгакуа иузназгоит, — дақушахаҭхеит Сабыда Гыцьиҧа. Цьаҕьала дыҧшит, деиҭаҧшит, аха Сабыда иҟаиҵаз аҿҳәара цеит, иара дкылымсит. Цьаҕьала ҩаҧхьа иныкуиршәын днеит Сабыда Гыцьиҧа иҿы.

— Сҿы аху зноумгазеи, сузыҧшуп, ҧшьымш раахыс, иҟалазеи? — иҿаайрымчит Цьаҕьала.

— Иуҳәашьоузеи, Цьаҕьала, уҿы аху ҩынтә исымухырц уҭахыума? Иусымҭахьеи, мшәан, иухашҭма? — иҿиргуаант Сабыда Гыцьиҧа.

Цьаҕьала даалаган, иҿы аус аӡбаҩцәа ириҭеит. Урҭ Сабыда дкурц идырҵеит. Сабыда ақура дақушахаҭхеит. Уаҵәы қура Дыдрыҧшь аныхахь дцараны уаха еиҧш, илабашьа акырҭа парпантала иаакылиҵәан, ҩажәа мааҭ ахьы хуба-хуба ицауаз нҭаҧсаны, уи ахыхь иара еиҧшыз амҿы аласаны иҟаиҵеит.

Адырҩаҿны Сабыда Гыцьиҧа иҩызцәа ицны Дыдрыҧшь ныха днеит. Цьаҕьалагьы иҩызцәа иманы уа дыҟан. Аныхаҧааҩ Есламгьы урҭ дырзыҧшын.

Сабыда Гыцьиҧа ақура иҿаназик'уаз аамҭазы слаба аанкыл ихәан, иаагуара игылаз Цьаҕьала инаиркит.

— Цьаҕьала иҿы аху ҩажәа мааҭ ахьы шынеисыркхьоу ала Дыдрыҧшь ныха ду сукухшоуп, суныҟууеит,

уара иумаҿоуп, — ихәан, Сабыда Гыцьиҧа иикыз аламҭә ааҧыҭәҵәаны, аныха инамҵаиҧсеит, илаба Цьаҕьала иааимхны иҭарсуа иҿынеихеит иара.

АЦӘАМАҬӘЕИ АУАҨРЕИ

Хуаҵьа Шьарадын, деихьыжә-еикужә деилаҳәан: иеиқуа ишьаз атәарҭеи ашьымхҭақуеи ҧжәан. Икьаҿ ишәыз амышьхулыҵқуа қуршәын. Ишьацәкьарақуа кылҩрны еимаажәқуак ишьан. Аҧштәы ахыббы хҭарҧажәк ихан. Ижакьа қамсысӡа асара иахыҧаны иҟан. Лабажәк иҵарсуа дгьала-малауа днеиуан.

— Уа мшыбзиақуа! — ихәан, еизара дук ахьыҟаз дынрылагылеит Шьарадын. Аха ажәлар итәаз аӡәгьы аҭак ҟаимҵеит, иагьихамыҵгылеит. Дшатәарымбаз анеиликаа, Хуаҵьа Шьарадын уаҳа ҿымткуа ашырҳәа днагьежьын, дцеит. Аҩны днеин, рацәак аамҭа мгакуа, ибзианы иҿеилеихәеит: абарфын каба шкуакуа шәыршәыруа, ачуха кумжәы еизышәшәауа, ираӡны маҟа, иҟама хьӡыркы, ахылҧарч ихаз ақу ргыланы, ашьагрын магуқуа ишьаз аҷыжь-ҷыжьҳәа рыбжьы гауан, фыза иаҧсаз аҿы арӡнышь куадыр ҟунаҧсараха иақуҵаны дақутәан, аҕьараҳәа иҿы череаз аруны дынрыдыххылеит аҧхьан ихамҵгылаз, датәазымбаз ажәлар реизараҿы.

— Уа мшыбзиақуа, бзиа шәҳәааит! — ихәан, аҕьараҳәа ажәлар итәаз раҧхьа шыҟаз дылеыжәҧеит Хуаҵьа Шьарадын.

— Уа бзиара убааит! — аҭак рҳәан, адруҳәа итәаз ажәлар ҩеихаӡгылеит иааиз. Цьоукы ашырҳәа инеиҧылан, иҿы имырхит. Аиҳабацәа иреиуаз цьоукы иҧылан, ижәҩа иаҵагыланы аиҳабацәа ахьтәаз дганы рхахьы ддыртәарцы иаҿын.

— Аҧхьан иатәашәымбаз, шәызхамыӡгылаз еихьыжә-еикужә еилаҳәаны иааиз, уи сара сакун, уажәы ибзианы зҿеилаҳәаны иааиз, уигьы сара абри ижәбауа соуп. Араҟа шәара уажәы шәызхаҭгылаз сара сыматәақуа роуп, сара сыуаҩра акуӡам. Шәызхуаҧшышаз ауаҩра акун, — даачан, ажәлар дынрылаҧш-аарылаҧшит Хуаҵьа Шьарадын.

АМЦ ҦЫНӠАҲИРУП[1]

Салуман аҽы дканажьын, ишьапы ҧҵәаны дахьышьҭаз ираҵәаҩны ачаҧшьаҩцәа идтәалан.

— Ухаҭқы сцеит, Салуман, аҧынӡаҳир уҳаржәижьҭеи ухьаақуа шҧаҟоу? — ҿааиҭит уа итәаз аӡәы.

— Макьана сшыҟоу ҳәа ишәасҳәара сыздыруам, — иҳәеит Салуман.

— Умшәан, Салуман, анцәа иаамышьҭахь ҳзықугуҕ‘уа аҧынӡаҳир ауп, аҧхьан иуҳаржәыз ахушә. Уи ахушә зжәыз ачымазаҩ ихьаа далнаргауеит, зашәа уаргьы уалгаша, — иҳәеит ачымазаҩ иаҧхьа итәаз Зусҳан.

— Еех, абаақуа, шәзыҧшузеи ажәабжь бзиак шәҳәар схьаақуа сханаршҭуашәа сгуы иабоит, — иҳәан Салуман, даақуҧсычҳаит игуы аҵанӡа.

— Анцәинс аиашаҵәҟьа шиҳәа Салуман, ҭынч шәысзызырҩы, дадраа, сара лабҿаба сзықушәаз ссирк шәасҳәоит, — дналагеит Зусҳан.

— Ишыжәдырyа еиҧш, сара сынхоит амшын сазааигуаны. Ҽнак шьыжьы иаацәылашоны, адәахьынтә игаз алашбыжьқуа сдырҿыхеит. Ашырҳәа сиарҭа саалҵын, ахышә аартны адәахьы снаҧшызар, Дыргьажьгьы Мышәқьаргьы ргыгцәа ргыланы, амшынахь рыхқуа рханы ахыуҳәа ашра иаҿын.

Изакузеи абарҭ алақуа ирбаз ҳәа сшыҧшуаз, аарлаҳәа аҵәылашара иалзбаауа сылаҧш изакуз азеилымкаауа амшын агуахьы еиқуаҵәаӡа акы снахьыҧшит. Ажәжәаҳәа сҽааиласҳәан, сҟанҭаруаз аасыкусыршан, иааибасыркит, сшәақь аанкылан, ашырҳәа ашә аартны сындәылҧеит. Ҧсықь-ҧсықьҳәа слақуа ргуы аасырҕуҕуеит, снаҵәа насырххеит, саргьы амшын ахьарчҳәа аҟуара иахьаадсылоз снадыххылеит... Слақуа сажәа ҩбамтәкуа атрым-срымҳәа амшын рыҽналарыҧсеит, сара сааҟумҵӡакуа алақуа, срыҵаҳәҳәон, уи амшын ихыу кны сара сахь изхыргарцы. Дара урҭ слақуа рҿы иаҳәомызт акумзар, исҳәоз гула еилыркаауан. Уажәы-уашьҭан, абар шьҭа иахьӡоит ҳәа сшыҧшуаз, амшын ихыз шьҭахьҟа еихан, наҟ идәықулеит. Алақуа рыҽкаршәны иара иашьҭан. Уажәы абра сажәа аҳәара сналагеижьҭеи аҟара бжьымскуа, сшыҧшуаз, слақуа канҵьа дузӡак рыман иаауан. Дыргьажь аканҵьа аҧхьа иахьынҳалаз аҳәагужь ахаҧыцқуа аҿарҧаны шьҭахьла изсауа, аҩыза Мышәқьар акузар, аканҵьа ашьҭахь шҧыла иагуҭасуа, ирыма аҟуара иааҿықурыжьлеит.

Итәаз ачаҧшьаҩцәа, неиҿаҧшы-ааиҿаҧшын, ҵьоукгьы неилаҵәҟуст, аччара иакызгьы раҵәаҩхеит. Уи ангуеиҭа Зусҳан иажәа ариашаразы: — Слақуа ладуқуан, даара рымчгьы ҕуҕуан. Шәысзызырҩлеи уи ашьҭахь иҟалаз ахырзаман шәасҳәап, — иҳәан, иажәа анагӡара дналагеит.

— Уи аканҵьа иҭатәан ҧшь-ҩык арҧарцәа заманақуа, рфесқуа ирхаз ҟаҧшь-ҟаҧшьӡа, рчыху еиқуаҵәақуа куалкуало. Амц шәасҳәар иалашәхыузеи, санаарыхуаҧш, даара сшәеит. Дара сахьырбауаз схы аҧшнымҵакуаны, сгуы аасрыҕуҕуан, искыз ашәақь харшаланы аҵхарҭа снаҵәа адкылан, инрықускит, сыбжьы ырҵьбараны:

— «Шәҽаашәырҭцысыр, исҭоубоуп сышшәеихсуа, мамзар, шәҭаслымха, шәнапқуа шьҭышәх!» — сҳәан, снарҿагылт аҕьараҳәа. Дара уаҩы ишимбац ала ишәеит, ирҳәо рҿамшәо, ируа рзымдыруа иҟалан, инаҧш-ааҧшит, амшын еиқуарагьы инхыҧшылт, аха иабаҵоз шьҭа, ашыр-шырҳәа рнапқуа ҩышьҭырхит.

— Ҳумшьын, ҳрыцҳауп, унапаҿы ҳаҟоуп, — рҳәан, иааҕьаҵәы-ҕьаҵәит.

— Шәабантәааи, шәзышьҭоузеи арахь Аҧсныҟа? — сҳәан, сразҵааит.

— Ҳара ҳҭырқутәылантәқуоуп, ҳхуаахуҭыҩцәоуп, аба раҵәаны абра аканҵьа иҳазҭоуп, — иҳәеит руаӡәк.

— Сара ишысҭахыу акумхаргьы алсыршом, абыржәыҵәҟьа убри аканҵьа иҭажьу амал зегьы ҭганы аҟуара иқушәыжь, шәара шәшызбо аканҵьа шәҽынҭажьны шәдәықула шәышьҭахьҟа, арахь шәхьамҧшкуа!

— Ыы, нас, зегь шәара ижәгома, ҳара акгьы ҳзыншәмыжьӡои? — иҳәан, руаӡәы ҿааиҭит.

— Шәалга, шәласы! Уаҳа ажәа ахышәымҳәаан, мамзар, шәыҧшьҩыкгьы агугуаҳәа ишәгудҵаны шәышьны, абра аҧслымӡ шәасҭоит, шәыҧсраӡрагьы шәҭааҵәа ирзымдыруа иҟасҵоит, сҳәан, сшәақь ахы насырхан, руаӡәык илахьҵәҟьа инақускит. Аҧсы мыжда ҵааупъ, дад, рыҧшьҩыкгьы ашыр-сырҳәа иааимцкласын, аканҵьа иҭажьыз аба зегьы ҭыганы аҟуара иқурыжьит, дара аканҵьа рҽынҭажьны аҧра ҩышьҭырхын, аҧша иҭачыз иама амшын ихыхухуала иҵеит.

«Шьыжьы игылаз, иеан ҽаба аҵеикит» ҳәа, ҵьабаада амал сгудҳалт сара уи аҽны.

[1] Аҧынӡаҳир — ачымазарақуа зегьы зхушәтәуа ахушә.

* * *

— Зусҳан уажәа уалгазар, саргьы убас уаꚏы иџьеишьаратә уамак сақушәаахьеит, ишәасҳәап, — иҳәан, ҿааиҭит Дадын.

— Ҽнак шьыбжьон агуазы, абҕьы иацәара зхьыншьшьыла ҳгуарҧ аҿы игылаз араду ашәшьыра сыҵаиан. Сан рыцҳа усҟан лыҧсы ҭан, лара аматцурҭа ашә дылагылан, лыбжьы насықулыргеит: — Нан сычкун, ҳамҿы нцәеит, амца иақусцауа сымам, уцаны фархь-чархьқуак сзааугароуп, шьыбжьон ҳхуы злазуша, — лҳәан, лыблақуа хааӡа днасҿаҧшит.

Сан лажәа ꚏбамтәыкуан, ашырҳәа сꚏагылан, сеигушә ахькаршәыз иаашьҭҧааны, ҳнаꚏс аџьра шыҟаз сҿынасхеит. Амꚏахуасҭа саныланы, џьара иꚏоу фархьк збозар ҳәа аџьра сылаҧшуа сышнеиуаз акумкуа, шьҭыбжьыцәгьак саҳауа салагеит. Сара усҟан, мшәан, хаҳәдук амардахьынтә иаҿыꚏрны амꚏахуасҭа ианбылгьаны иаауамаҳәа сгуы иаанагеит. Сшыҧшуаз акумкуа, сылаҧш иаатцашәеит маҭы еиқуатцәа дуӡӡак. Сара уи амаҭ саннахуаҧш, сахьгылаз сшанханы уа саанхеит, иҟастцарыз ҳәа акгьы сзымдыруа. Абар шьҭа исзааигуахеит ꚏба-хҧа шьаҿа рҟынӡа. Сынҭаҧшит уи асаса аҭыккара, калаҭк ахы аҭбаара иаҟараз. Ахаҧыцқуа шкуакуаӡа, абз асаса иааҭнагаз итыр-тыруа ҭаҭын рыҧхга гурк иаҟаран. Бжьы уамаршәагак ааҭнацеит аҵырҵырҳәа. Нас адрых арган, иара уа саҧхьа иаанҿасын, ахы ꚏышьҭнахит сара сышәара аҿынӡа, аӡәы даасҿагыланы дысҿаҧшуашәа иаасҿагылт. Шәгуы ишҧаанагои, дадраа, абар шьҭа умшәан ухатцазар. Абри иаргьы саргьы цәгьала ҳаиҿаҧшуа ҳааидхалеит, иаргьы шәазар акухап, игуаҭеиуан. Сара сакузар, иара аҵкысгьы сшәаны сыҟан, сеигушә сымпытцшәаны ианкашәазгьы сыздырӡом. Абарҭ шәымсааит аиаша шшәасҳәауа, уажәы избошәа сгуы иабоит, уи ахы ҟуаӡӡа, ҽадак ахы иаҟаран, алахь ҿашаӡа, агутца шкуакуаӡа, аҟуаҟуа алаҳәхӡеиҧш еиқуатцәҳаҳараӡа, алымҳақуа џарџаруа ҽадак алымҳақуа ираҟаран, иатцхыз алымҳарыꚏқуа сандакурак иаҟаран, ишҧашәасҳәара, аура хысымҭак аҟара инаӡон, ашәпара уаꚏынаӡа игудӡалауамызт. Аҧхьан ишысҳәаз еиҧш, азныказы даара сшәан, аха ашьҭахь сгуы аасыҧсахын, сҽаасырхатцеит. Зны ҭырқуа ҭаҳмадак иҳәоны исаҳахьаз аҳачаҳәа иаасгуалашәеит: амаҭ ҟушуп, аҭырқушәа бзианы еилнакаауеит, аҿы иазҳәом

акумзар. Сыла-сҿы ааргубзыҕны сааҧышәырччашәа зун «салам алеикум», сҳәан, схылҧа қьаҭыжь аасхыхны, снамтцахырхуеит. Иара мыждагьы гуаҟха иҟазаарын, аҧсышәак саҳауазар, саргьы аҭак исҭап ҳәа иҧшызшәа ахы аармаџьаҟун, иара абызшәала «ҟышшы-ҟышшы» аҳәан, илсеихырхуеит. Нас ала ҭырхаха инасҿаҧшын, иааҟрым-ҿрымит, акы шаҭахыз снардырраџ, аха азныказын сара исзеилымкаапт сара сҿынтә иаҭахыз, ашьҭахь аҳачаҳәа исгуалашәеит, зны Қумпыжь иҳәауаны исаҳахьаз: — амаҭ ҭакны иахьрымаз аҭаҭын ишадырхауаз збахьеит, — ҳәа. Абар ассир, аригьы аҭаҭын иахар аҭахызар акухап сҳәан, абҕьааҳәа сџьыба сынҭасын, сқьаса ааҭысҧаапт, ақьаад тетрад бҕьыцк аҟара иҟьаҟьаӡа аҭаҭын напсыргутцак азна наҕраҧсаны, махуарк аҟара иршәпаны иааҟатцаны, амаҭ инаҿаскит, иара агуаҟра иаҿызаарын, игурҕьатцәа аҿы ꚏеихнахын, ахаҧыцқуа иныбжьарҕуҕуа иааннакылеит. Инақурццакны алеи-ҧси рыбжьара сеихамсаҭра иҭаз ацәымсеи ашьантцеи ааҭҧаа инеиқускшан, ацыҧхь инаҿытцыддыз ала ацәымса амца анакы, амаҭ иаҿытцакыз инахасыџьгуеит. Убарҭқуа рышьҭахь «ҟашшы-ҟашшы» аҳәан, инасеихырхуеит, умш аабзиахаапт аҳәазшәа аҽеиҧштәны, амꚏахуасҭа инымꚏахытцны, абырқьҳәа аҭаҭын иахо, алꚏа харччыла, дәыҕбак анцауа еиҧш, «аꚏыр-ꚏыр» ахга инылаꚏр ицеит.

* * *

Дадын иажәа ҳәаны данаалга ашьҭахь: — Сара харзаманк сақушәаахьеит, ишәасҳәап, — ҿааиҭит Ардашьын дахьтәаз.

— Ҽнак шьыжьымҭан, амра тцлак ашәара аҽꚏышьҭнаххьаны аиҧш, аꚏны иҟоу аҧшәамаҧҳәыс лхы аасықулкын: — Уара, уанаџьалбеит, ари амш имыхулаӡо, уеилаххаа аҟуарамҿ еиҧш, ара сара сухьчошәа узсыджьылоузеи? Уҧшишь, уꚏызцәа ахацәа иҟартцауа умбаӡои? Џьоукы жьашәара ицеит, џьоукгьы ҧслаҳәшәара, даҽа џьоукгьы цхашәоит. Угугьы мҿыҕьӡои, ас џьара унҭытцыр, шәарахк сга ҳәа иушьҭалозаргьы уздыруамеи! — Хумарра аламтцакуаны, гукала ишылҳәаз агура слыргарц лыблақуа хааӡа дысҿаҧшуан усҟан лара. Аҧшәамаҧҳәыс аҽҧныҳәа исылҭаз сара даара иҧхасшьеит, аха лара диашан, исҳәараны иҟази. — Ишыб-

ҳәаз бзиоуп, бара убарҭ ибырҽхуо ашәарыцаҩцәа аӡәы сиеицәаны саауазар ббап, — сҳәан, абадақь сасны, афырҳәа аҩны сааҩнагьежьын, ҳаҭак сыҧшааит, сеиха хуҷы ҵарыхуҵәаӡа саҳаҭа инҭасҵан, аҵҕа сыжәҩахыр иныхшьны, сыбгыӡартә лабашьа аимҽаҧара снацәхыҧ нҭарсны икны, уи ныҵарсуа Аӡага аҧсҭа шыҟаз амҩа снықулеит.

Шьыбжьоншьҭахь еиҧш, снеираны сахьыҟаз снеит. Уи аҧсҭа ҭҩа змамыз ашәаҧыџьаҧ рацәа ахьеилагылаз сҳәыҵәы-ҳәыҵәуа аимдара салагеит, аҵла дуқуа игылаз сынрыҵаҧш-аарыҵаҧшуа џьара шьхак ахьҭало иахьҭыҵуа збозарҳәа.

Рацәак мцацкуан сышнеиуаз сылаҧш атахҳәа иааҵашәеит ҵла ҩызмалақь дук. Уи агуҭаны ашьха аҳәырҳәырҳәа иҭалауан, иҭыҵуан. Уи ангуасҭа, сара даара сгурҕьеит. Нас аҵла аҵаҟа снатәан, сыҧсы ааиҭаскит, ҭаҭынкгьы сахеит. Аҵла ашьха ахьҭаз аҿынӡа акыр иҳаракны, насгьы иара уанӡа махуышьаҭараҳәа амамызт. Ҵла қуҧшк аахысҵәан, кьыбас иҟасҵан, аҵла ашьапы инадыргыланы салахалеит хыхь ашьха ахьҭаз аҿынӡа.

Аҵла иахагылан ҩ-мызгуҭ еимҽаҧак. Амызгуҭқуа руакы аҩыза хжәаны икаҳахьан. Иара уи амызгуҭ ахьхжәаз алахыс игуаҩан, иара аҵла ахьықуиааз адгьыл аҿынӡа. Сара сҽырҭынчны, сшьапқуа уа наҟ-ааҟ ахыжәжәара хабаа-ӡабааны иахьыҟаз инықусыргылеит, сыҵахь илашьҭыз аҵла шьапы ҭагуаҩаӡа сҭаҧшуан, иҭиқуаҵәаааӡа. Нас ашьха ахьҭалауаз иахьҭыҵуаз акылҵәара хуҷы нышәаҧшьыла исшәаҳаит ашьха сгудымларазы. Аҵха ҭоуп ахьсгуахууаз аҭаҧҟара салагеит анкуаҕала. Рацәак садымхалакуан иааҧшит иҩежькакараӡа аҵха саранџьқуа. Ашьхыцқуа сҧырхагамхарцы абажәцәымса амца аркны, алҩа рыларчуа, ашьха аҵха иахысцеит зымҩакы. Уи аҵха саранџьқуа сназхуаҧшыз саргурҕьан, сеикуаҕа ҧынҵала аҿацаҳәа аҵла иналасырҟацан, нас ҽыҭк аҵха асаранџь иаамысхын, сҿы инҭасҵан, ихаакуакуараӡа афара сналагеит. Сара усҟан рыцҳарас исыхьыз уиоуп, сыҧсыцәгьара исханаршҭит ишәарҭаз аҭыҧ сшықугылаз. Аҵха агьама избаз сгуы иаахуацәазаарын, саакрамҽеит. Убри аамҭазы сызшьапык нықуҟьан, сҽаасызнымкылаӡакуан аҵла гуаҩара сылҭаҳан, уи аҵанҵәҟьа агуз ааҭсыргеит.

Сара усҟан разҟы бзиас исоуз хыла сахьымлеизоуп. Сҭажьын кыраамҭа, схы самыхуо. Хуҷык сыҧсы анааи-

ызга ашьҭахь, саамах-ҧсахын, сҩышьхнгугулеит. Убасҟан ауп ианеилыскаа баҩҧҭцәа шсыламыз. Снаҧш-ааҧшит, сызлалеиз ахьгьы сҩаҧшит, аха жәҩангьы, ма лашара-цәааракгьы сымбеит, иҭылашьцааӡа сыла аҵәыршыла аӡәы иҭих‘уазаргьы збомызт. Жәа метрк еиҵамызт сахьлеиз.

Даара акыр схы сацхрааит, сгуы касмыжьит, аха умҧсуандаз, ухалара уҟоуп. Ашьалашьынла иҭыцәаауашәа иҟоуп уи аҵла агуаҩара, иск‘уаз, сзықугылоз акгьы смоуит, егьа сымч сшәазаргьы, егьсылымшеит, уа сышҭажьыз саанхеит, сыбжьы уаҩы имаҳауа, лашара ҭаарак сымбаӡакуа, ианшауа, ианыхулауа сзымдыруа. Шәгуы ишҧаанагауеи, ажәала аҳәара мариоуп, аха нас уаҳа исылшараны иҟази, уа сааҭынчхеит.

Сара даара схуцырҭақуа рацәахеит уа сахьҭажьыз, сҟунд-ҟундуан: «сыгунаҳа бзымгааит бара аҧҳәыс, шьҭа быҧсы шьа, ибулакгьы была саҧырыбгеит, наӡаӡа сбымбауа. Бара мыжда, ибзынхазеи бзықуҵәыуара маҭәаажәымзар, сыбаҩқуа ракузар, урҭ шьҭа быҧсаанӡагьы иббараны быҟаӡам. Бара бакумзар сара цхашәара дунеихаангьы сҭыҵраны сыҟамызт, аха шьҭа ибасҳәозеи, бареи сареи ҳабжьы еиныҩуам. Сыҷкунцәа рыцҳақуа ракузар, хьымӡҕ дуны ирыдымхалашеи, аӡәы дрызгуааргьы ҽыҧныҳәас ириҭашт: — заб ибаҩ бжьаӡны, иззымҧшааз шәара — ҳәа.

Иқуҳа аамҭа ацара иаҿын: амла сакит, аӡыша саргуаҟит. Зегь реиҳа исзымычҳауаз, аҳауа бааҧсы акун, адунеи ахаан амра ҭашхьазма, аҧша ҭашәшәахьазма уи аҵла гуаҩара, аҵәҵәыфҩы иҭышәшәауаз схы сыхнах‘уан, уажәы-уажә сыҧсы еивахауан, исыхулачуан сыҧсыҧ. Гуҕырҭас исымази, агуцарагьы схаҧауа салагеит.

Быжьқуак саҳауан адәахьы. Сара избауамызт уи, аха, убас акухап ишыҟалаз, амшә аҵха анаба, иҭыхны исфоит ҳәа ишаҿыз, иаабҕаҕан, сара сшалыҩрыз еиҧш, иаргьы ҩалыҩрын, агуараҳәа иласықуҳаит. Абар ахырзаман, «аҵла иалыҩрыз — амаҭ иҵхаит», ҳәа, закутә џьамыҕуацәгьоузеи сызхаанха сгуахун, сыҧсы насхыӡаа иҵеит, азныказы. Ашьҭахь сгуы аасыҧсахын, ишсылшауаз аҳәҳәара салагеит. Сыбжьы аҵла гуаҩара иҭыҩҩуаз дыды бжьык иаҟаран.

Амшә мыжда шәазаап, сара сеиҳагьы, сыбжьы иаҳауаз иархагеит, амзаатә азаазшәа ибыбын, ишалшауаз ала иҭәырҿҿа икыдлеит ҩада. Сара атахҳәа амшә аб-

ҕазара нҭарсны, снапқуа аларҧсы искит. Амшә саргьы сеидараны сацраҳәамзи, шаҟантә икыдлазеи итәарҿаҿауа, ашьаҧхыцқуа аларҧауа, аха абжара сама иҩеиуаны шьҭахьтәи иалыҩрны агузҳәа ҳаиқуаҳауан, сара мыжда зегь злаӡауаз сакухеит, амшә дуӡӡа ансықуҳагьы, сеиҕрахуахуа сҟанаҵауан, аха исмычҳар сабацауаз, сара еиҳагьы аҵаҳәҳәара салагауан, сааҟумҵӡакуан. Аҵыхутәаны амч зегьы еизыркукуаны, џьабаацәгьала сыҭҳәа сама ихалт хыхь, ацха ахьҭаз ахыжәжәараҿы. Усҟан сара амшә аaусышьҭын, аҵла амазгуҭ снапқуа аакурҵәаша искит, иара агуараҳәа аҵла аҽелалыҩрны, ишыбыбуаз аккара илылаҩрны ицеит. Сара сҽааҧсахны, иара уа ахыжәжәара сҽаарыҕуҕуаны снықутәеит. «Аџьма имҧсыша аматҵә азылаҟуит» ҳәа, абасала сыҧсы еиқунархеит амшә. Сыҧсы ансоугушьа ацха ахьҭаз ашҟагьы снаҧшит, ажәжәаҳәа снапы насыргӡан, ҽыҭк аамсхын, сҿы инҭасцеит, аха сҟырҟы еималаны иҟамзи, илбаауамызт. Нас саҳаҭа азна ацха ныҟаҭаны, сызқуа инкыдҵа, аҵла слалбаан, аҩныҟа амҩа сықулеит, аха сшьамхқуа сыҵагылауамызт, сгыргыруан, афергьҳәа акун сшаауаз. Сыҩны саназааигуаха, сыҧшызар, ажәлар хыҵны еилақь гуҧ-гуҧла еидгылоуп, хгуарҧ иазымк'уа. Ҳгуашә санынҭала, сыбҕа аҿаҩҳәа иааҧцәазшәа илсымыҩрын, аҟуҿыҳәа уа сынкаҳаит. Сара усҟан убас сгуы иаанагеит, анаџьалбеит, сара цхашәара санца сышьҭахь, аҷкунцәа ӡәыр машәыр дақушәама, мамзар иҟалазеи ҳәа. Агурқь дырган ажәлар аасхагылеит, сара сыла ҭырхаха сынрылаҧшызар, абар ахырзаман сахьалаҧш, сыуа-сҭынха, сгула-сызла, сашьцәа зегьы сыдеизала игылан. Џьоукы еимацәыххаа, рылаҕырӡқуа рҿаҳәҳәы аҵәыуара иаҿуп, даҽа џьоукых, еибаргурҕьо исыхуаҧшны аччара иаҿын.

— Уанаџьалбеит, Ардашьын, уҧсы ҭаны уҟоума, уабаҟаз ҧшьаха-ҧшьымш раахыс? Ҳара тәамҩаху ҟамҵаӡакуа ҳаимдоит, шьхеи-геи наҳмыжьит, ӡи-хаҧи наҳмыжьит. Ехьарнахыс уаабоит ҳәа ҳаҟамызт, — иҳәеит сгула даасхагылан.

Аҷаҧшьацәа зегьы Ардашьын иихәоз џьашьаны изыӡырҩуан, ачымазаҩ гуаҟ Салумангьы дҩеихан, акы змыхьӡауаз аӡәы иеиҧш ииарҭа дныкутәаны дӡырҩуан.

ЧАИЛ-СМАИЛ ИҦХӘЫСААГАШЬА

Дыҟан қыҭак рах, ихьӡын Туркманбеи. Уи диман даара ҭыҧха бзиак, илыхьӡын Дарџьан. Уи дынцәахшамзар уздыррымызт, убас дыҧшӡан, дгукын, ақьаадыш еиҧш лцәа цқьан, дкахухуа лоура, лыҭбаара дназан, лӡара пан, амацәаз дкылшәарын, лхы-лҿы шашаӡа иҭбаан, иааицыгьежьын, лыла агуқуа ҭыҕраан, лныҟуашьа ҧшӡан, лыхцәы ахьаҧштәылан, ҩбаны иҧаны лызқуа икыдын. Лҟазшьа, лхы пату ақуҵашьеи лынамыси рыла ак лыгмызт, лдырра ҳаракын, дҟушын, днаалан.

Убри леиҧш аӡҕаб хазына дахьыҟаз, арҧарцәа бзиақуа лассы-лассы сасра илҭаауан, илеиҽырбон. Урҭ арҧарцәа аӡҕаб леимакра ахьгьы инеибацахьан.

Аҳ Туркманбеи иқыҭан дынхауан Чаил-Смаил. Уи қурала мбатәык ихыҵуамызт, аха иидыршаз дырны дыҟан, ауаҩбзиара аганахьала акы игмызт, ауаҩыцәгьара аганахьалагьы егьа афы дрыхшазаргьы диҵахомызт, иҵәгьараз ма ибзиараз, дынзыдгылаз аус аҿы иара ишааиҭахыу ала инапы иҵих'уан. Иара даҳамызҭ, аха аҳцәа ауаҩра рымеик'уан, иагьицәшәауан дара. Чаил-Смаил, дҽыбҕаҟазан, иара дзықутәауаз, дызланыҟуауаз рашьын, уи арашь анырҳара дуун, аҧштәы ларџьын. Чаил-Смаил уск, ццакырак иманы џьара данцауаз, ирашь амҵәыжәҩақуа аманы иҧыруашәа акун иласны ишцауаз, аӡиас дуқуа ианрыҽҧынгылалак иахыҧаны ицауан, ацаҟьа дуқуа ҵлақы ашәара иҟаз ирхыҧауан, ахрақуа ирхалон, илбаауан. Ҽыла жәамш ныҟуара ахьатахыз иара ҽнакала днеиуан.

Чаил-Смаил, уаҩы наӡааӡан, ихы-иҿы ҭҭәаан, иҧаҵақуа хьаҧштәылан, ихаршаланы иӡамҩақуа иркыдын, инаалашьа, иҟазшьа митәын, аӡҕабцәа бзиа дырбон, еиҽырбауан, деимарк'уан, аха иара длаҧшуан.

Чаил-Смаил ирашь ҽырба-ҽырбо лассы-ласс аҳ Туркманбеи иашҭа иавгаз амҩа даныслон. Ҽнак убастәи дышнеиуаз, ишеишеиуа мраҵас ак ааиҿаҷчеит, ирашьура аанкыланы, инапы илахь инадкыланы днаҧшит уахь. Аҳ ихан ахышәа аҩнуҵҟала дадгылан дыҧшуеит аҳ иҧха Дарџьан. Лнапы лҟьоит арахь уааи ҳәа аанарго.

Чаил-Смаил даанцамхаӡакуа ауаҩҧсцәажәара здыруаз ирашь адырра аиҭеит, иара ааицамхаӡакуа, еиҵас иууаӡа иҧан, агуашә иахыҧан, ашҭа инҭаҧалеит. Чаил-Смаил ашырҳәа дылҽыжәҧан, аҕура арашь ахуда

иныкуиршәын, нара абҕьааҳәа лара дахьыкугылаз ахан ахышә днатцагылеит.

— Сымацара соуп аҩны иҟоу, арахь ухал, — лҳәеит Дарџьан.

— Уа мшыбзиа! — иҳәан, Чаил-Смаил ламысла, патула лнапы икит, аҧсшәа леиҳәеит Дарџьан.

— Сатамзааит, Чаил-Смаил ҳәа зызбаху рҳәо уара уоуми? — дтцааит Дарџьан.

— Аан бхатцкы, сара соуп, авба сымамзааит, саргьы иахьада абас ааигуа саабыдгыланы бсымбацызт, амала бызбаху бзианы исаҳахьан, иагьиашазаап уи, сылаҧш шынбыкушәаз еиҧштцәкьа иаразнак сыҧсгьы нбыхулашәеит, сара бара избауа быда царта сымам, бара сара сзы бгуы шыҟоу сыздыруам акумзар, — иҳәеит Чаил-Смаил.

— Итцабыргны, иуцәыззом, уара ахатца бзиа Чаил-Смаил, абра лассы-лассы уанымҩасуа сылаҧш ухыуп, угуатаны усымоуп, урашь еырба-еырбо, уара акуадыр уаласоушәа, убҕа џьара имкуацазо, уҟамчы еиҩырҿаны икны, ухы-уҧсы разаны, ламысла пату акутцаны ауп ушымҩасуа. Насгьы сара исаҳахьеит уара узбаху, ацәгьараҿы ухута штоумыжьуа, абзиараҿгьы ишахутоу ала ламысла ушазныҟуауа, гутҟаала сара дыстахыуп абри уара уеиҧш иҟоу агумшәа хатца ҩызас, — дааҕьатцәыҕьатцәит Дарџьан.

— Аиашала, сара бара бзиа бшызбоз басҳәеит, баргьы сара бзиа сшыббоз бҳәеит, нас ус анакуха, аринахыс ҳус мҩаҧгашьас иаҳтарызеи? — дтцааит Чаил-Смаил.

— Изуцәыззарызеи, саби, сани, сашьцәеи рыҟазшьа акыр ицәгьоуп, дара ртәала сара исеиҕьу тыҧҳа адунеи аҿы дыҟамшәа срыҧхьазоит, убас исыкунаго хатцакгьы дыҟамшәа ауп ишыҟоу, сара сатцкыс еиҕьыз арҧарцәагьы сыргарацы ртаххан, аха стаацәа ирымуит. Ажәакала, даара ишәартоуп стаацәа азыразымкуа уара уццара, убри аҟнытә аринахыс, уҧхамшьакуа, ухы иакунарганы лассы-ласс аҩызцәа уцны уаҳтаала, уҳалатәала, уеҳаршьцыл, ууаҩреи, ухатцареи, уламыси, уҟазшьеи рыла, анцәа иҳәаны, урҕуаҧхар, уареи сареи ҳзын жәҩангуашәҧхьарахоит, — лҳәеит Дарџьан.

Дарџьан, ишакуналыргаз ала Чаил-Смаил иҩызцәа ицны сасра дыртаауеит, кыркуа иеыдиршьцылеит, дрылатәеит, дрылагылеит, дара аҧшәамацәагьы ибзианы дрыдыркылауеит, пату икуртцауеит, убас ишыҟаз ашьтахь ауаҩы дырзынаишьтит Дарџьан лтаацәа, рызҕаб ҧҳәысс диатәаршьарцы, аха дара иаахтцәаны мап рк'уеит, диртом рызҕаб.

Ашьтахь, Чаил-Смаил ауаа рзынаишьтуеит Дарџьан лтаацәа, хаала шәызҕаб дансышәымта, таацәала шәызагьы амца шәалатцаны шәызбылуеит, мчыла шәызҕабгьы дызгоит ҳәа.

Аҳ Туркманбеи, Чаил-Смаил иуаҩыцәгьара дацәшәаны, уи хиамҩа дшанимтцоз идыруан, итаацәа, иаҳтны уаа иманы, иҩнра, идәынра кажьны уахынла иеζаны 4—5 кыта дрылсны кытак аҿы анхара далагеит.

Уи ашьтахь шыкусык аҟара тцхьан. Чаил-Смаил иеыртынчны дыҟан. Ус еинак, иара ихы даатәашәеит бзиа ибоз Дарџьан. Ирашь акуадыр ҩакуитцан, апҟацаҳәа илыкуиршәын, аҳ Туркманбеи нхара дахьцаз аҳтынра ашта дынталеит, уа аҩны иҟаз аҳ иҧҳәыс лакун.

— Ара бара быда азәгьы дыҟазами? — ҳәа длазтцааит аҳкуажә Чаил-Смаил, иеырхааны тынхак иеиҧш.

— Ҳашҧаҟам, нан, схатца, сычкунцәа ҩыџьа, сыҧҳа, — лҳәеит аҳкуажә.

— Урт абаҟоу?

— Нан, сысас, сызҕаб бзиахук лоуп, уаа шәҩык лышьтоуп, деимарк'уеит, азәы диаҳтар, егьырт ҳара ҳаршьуеит, уажәы убарт рызагьы наҟ икурцаразы схатцеи, сычкунцәеи, ҳматцаҩцәеи, рееибытаны рабашьра иаҿуп. Сыҧҳа ахан дыҩнакны дҳамоуп,—лҳәеит аҳкуажә.

Чаил-Смаил даатцамхазакуа ашырҳәа ирашь дҩакутәан, иахьеибашьуаз ахь дцеит, уа драбашьуан, абжаҩык таирхеит, егьырт рхы ргеит. Аҳ иҩызцәа ицеибашьуазгьы иара Чаил-Смаилгьы аиааира ганы иаацт аҩныҟа. Амҩа сымоуп, уаха сымцар ҟалом ҳәа, ацара иеазикит Чаил-Смаил.

— Ҟах, уаха уҳашьтуам, уара уҳацымзар, урт ҳара ҳамч рыкумхар ҟаларын, абзиара ду ҳзыҟаутцеит, харгьы иҳалшо ала ацымхура узаауроуп, араху, ашәаху, амал уаҳтароуп, — иҳәеит аҳ.

— Итабуп дааразa, аҳ ухатцкы, сара смалдазам, цхыраара хучык ҟастцазар, уи уамак ыҟам, даеа зны ҳаикушәап, — иҳәан, ацара иакуикит асас.

— Иуҳәашьоузеи, дад, ус ҟалом, атцхгьы акыр инеихьеит, уаха ара ушьталароуп, уатцәы шьыжьнатц уцап,— иҳәан, аҳ асас ижәҩа икит, ауха уа уатахк аҿы дышьтартцеит иара.

Усҟан аҧшәамацәа дрыздыруамызт, уи ахаҵа рыҧсы еиқузырхаз Чаил-Смаил, избанзар, иара ижакьа аужьын, ихы-иҿы ахуы иаганы иҟан, аҧхьан аҳ дызусҭоу еиликаарц даниазҵаа, ҽазны ҳаибадырп ҳәа иҳәахьан асас.

— Абри ҳасас даара хаҵа ҕуҕуак иоуп, ламыс змоу аӡә иоуп, иара иуазар ҳаӡҕаб диаҳҭап, маҳәыс дҟаҳҵап ҳәа рызбит аҭаацәа. Уиала рызҕаб Дарҵьангьы дақудыршаҳаҭит. Дарҵьан дылдырхьеит уи рысас Чаил-Смаил шиақуу, аха илҳәом макьана. Ауха анааҭынчраха Дарҵьан днеиуеит Чаил-Смаил дахьышьҭоу ауаҭах аҿы, уаҟа еибадыруеит, аҧсшәа еибырҳәоит, агуеибабылра аганахьала кыраамҭа еицәажәоит. Дарҵьан иааҭкааны илҳәоит лҭаацәа шазыразхаз, лара иара дыширҭо, маҳәыс дшырҭахыу, ларгьы дшазыразу.

Аҽны анша аҳҭынраҿы Дарҵьан лҭаацәа иралҳәоит рысас Чаил-Смаил шиакуу, насгьы иареи лареи ауха еибырҳәаз ажәа. Шьыжьхьафан, аҳ иҭаацәеи рысаси тәымуаҩык дрыламкуа ианаатәа, аҳ ажәа аҳәара дналагеит абас:

— Дад, Чаил-Смаил, уара аамҭала ҳауара уҭаххан, аха ҳара ақунага ҳҽаҳзақумыршәеит, уажәых уара угуы камыжькуа иаҵы уаҳзаан ҳаҧсы ҿухит, уажәы ҳара уаҳҭахыуп маҳәыс уҟаҳҵарацы, сыҷкунцәа ҩыҵьа ыҟоуп, уара ухҩыкыуп, акыр ҳамазар амал уара уалахууп, нахьхьи ҳахьахыҵыз ҳаҩнра, ҳдәынра ехьарнахыс уара иутәуп, шьҭа абаагуара аиҧш уҳакуршоуп уара, — иҳәан аҳ, Чаил-Смаил деқурҧшьыхаа дыҧхашьа-ҧхаҵо дахьгылаз ихы днагуӡит. Анхуа лнапқуа ыргьежьуа дгудылкылеит. Убас Чаил-Смаил иабхундцәеи иареи гудеибакылеит.

Аҳ аҽны қыҭа ауаа нагақуа дрыҧхьеит, ачара иуит, иҧҳа деихреиҵеит, амал риҭеит, уаа-шәҩык аҭацаагацәа амҩа иқуиҵеит. Ҩымш рышьҭахь аҭацаагацәа ажәытә аҳ иаҳҭынра ашҭа инҭалеит. Уагьы хымш еиҧшьны чара духеит.

Чаил-Смаил аҳ иҧҳа ҧҳәысс дахьигаз иан Бабахан илгуамҧхеит.

— Нан, сыҷкун, ҧҳәыс данаауга уан духашҭит акуу?! — ҳәа иан Бабахан изылыцҳаит. Чаил-Смаил иан лҿы днеиуеит.

— Нан сыҷкун, уаб рыцҳа ианихааныз илшоз ахаҵара аҟара уара иулшом, уаб арымӡ дныкуион, сара

ашахала дныкуҿасҳәон, иара иҽаартцысны, ашаха ҧҵәаны дгылон, — лҳәеит ан.

— Саргьы убас саб еиҧш сылсыршап, — иҳәеит Чаил-Смаил.

Бабахан ишылҳәаз еиҧш, арымӡ дықуҿалҳәеит, иара ашәшәыхагьы ахмырҵкуа иҽааирҵысын, ашаха ҧиҵәан, дгылеит.

— Оо, нан, афырхаҵа, уи улуршеит, аха уаб абырфынтә шахала даныкуҿасҳәалак, усҟангьы иҧҵәаны дгылон, аха уи уара иулымшар ҟалап, — лҳәеит ан.

— Ибзиоуп сан, уи алагьы сықуҿаҳәа, ишҧасызҧымтцәари, — иҳәеит аҧа.

Бабахан мцахуцәа, лыҷкун аҳ иҧҳа дысҭахым, ҧҳәысс дааумган ҳәа иалҳәаахьан, уажәы лҳәатәы хамҵакуа, уи дахьааигаз азы дахьсырхууеит ҳәа ауп дызҿу. Бабахан лыҷкун арымӡ дныкулыриан, абырфынтә шахала икуарҵәаашо ирххаӡаны дықуҿалҳәеит. Усҟангьы иара имч зегьы еизыркукуаны дықуҧеит, иҽирххеит, аха илымшеит ашаха аҧҵәара, уа дҩаӡа арымӡ даақухеит.

— Абас ухьыр акун сара исҭахыз, шьҭа анцәа усиҭеит, ан лҳәатә ахамҵара зеиҧшроу абасоуп — лҳәан, лыҷкун иблақуа рыҩбагьы ааҭылхит, лмаҵуцәа даарыҧхьан: — абри дганы атыша дҭашәыжь, — ҳәа рыдылҵеит.

Чаил-Смаил иҧҳәыс Дарҵьан, ахан абарҵаҿ дхуцуа ҟуардәык дықутәан, схаҵа иан лахь дцеижьҭеи хымш ҵуеит, ихабар ыҟам ҳәа. Уи аамҭазы ашҭаҿ игылаз аҭәа ҵла амаху иқутәан, ҩ-цәарак еибарҷырҷыруа: — Чаил-Смаил иан дизгуаан иблақуа ҭылхит, иара дганы атыша дҭарҵеит, ихы дахуаӡом, дзышоит, акрыфара даргуаҟӡоит!

Дарҵьан аҵыс бызшәа лдыруан, лара ҧина хуҷык лыман, уи аҧина ауаҩҧсы дахьыҟазаалак ифҩы ала даҧшаауан. Убри аҧина афатә-ажәтә арҭмаҟ иҭаҵаны ахуда ихшьны идәықулҵеит. Чаил-Смаил аҧина изнанагаз аамихын, ифеит, ижәит. Аҧина гьежьит, Дарҵьан илнардырит лхаҵа афатә шинаҭаз. «Имҧсыша аҵьма амаҵә азылаҟууеит» ҳәа Чаил-Смаил дызҭажьыз атыша иахагылан аҵьтә ҵла дук, убри ақуцәан алаҳәақуа ҩба ахагьежьын, иныкутәеит.

— «Еҳ, шаҟа дрыцҳаузеи, ауаҩы замана иблақуа ҭыхны ана атыша иҭажьу, иара издыруам акумзар, сара сымҵәыжәҩа аҳӡы изыласышьҭуеит, убри излак иаа-

хысшьылар, ҧаса дшыҟаз еиҧш ила иабо дҟалауан», — аҳәеит алаҳәақуа руак. «Уара ус излак аналурга, егьи илагьы сара сымтцәыжәоа ахзы изыласмышьтуеи», — аҳәеит егьи алаҳәагьы.

Чаил-Смаил иҧҳәыс Дарцьан илҿитцаахьан атцыс бызшәа, уажәы иара иаҳаит алаҳәақуа еибырҳәоз, даанапыршьшьын, алаҳәа ахзы иҧыхьашәеит, уи излак иаахишьылан, ҧаса ишабоз аиҧш иабо иҟалеит. Нас излак ала дааимдан, егьи алаҳәа иланашьтыз ахзы ааиҧшаан, егьи ила инхишьылеит, ҧаса дшыҟаз аиҧш иблақуа цырцыруа дааҟалеит.

Чаил-Смаил дгурҕьатцәа атыша дыотытцын, дышиашаз иашта агуара даннавала, абар акаамет дахьналаҧшых, уаа-шәоык иреитцам ақулацәа ахан иакушаны игылоуп, Дарцьан лцәаара рбар, илеихсны дыршьразы.

Убарт ақулацәа лазышьтыз Чаил-Смаил иан Бабахан лакузаап, сыҷкун усгьы силгахьеит, иҧҳәысгьы дышәшьы ҳәа ар налышьтзаап.

— Уара, аҧҳәыс лышьра акузар шәызҿу, уи имариоу усупеи, сара азин сышәт уахь аоналара, ашә ҧены слеихсны дысшьуеит, — иҳәан Чаил-Смаил, ақулацәа иреиуаз азәы днаимпытцасын, ишәақьи иџьаҧҳани ааимпытцҧааны, ашырҳәа амардуан дхалеит, иҧҳәыс ашә аалыртит, иара ишәақь аҧынтца ахышә инкылакны, ақулацәа реихсра даҿын, Дарцьангьы лхатца ишәақь ааҟнылҧаан, ларгьы ахысра далагеит.

— Сара Чаил-Смаил соуп, шәыкутц, шәхы цьаҳанымҟа ижәга, мамзар, шәкуакулахы нсыртцәоит, — иҳәеит Чаил-Смаил. Усҟан зәыроы ахы цаҳә-цаҳә ишьтанатцахьан. Ари ирылахысуаз Чаил-Смаил ибжьы шакуз анеилыркаа, иаанхазгьы хыма-ҧсыма рхы ргеит.

АҦХЬАРЦА

Нарт Дырмыџь ҳәа уао ҟушк дыҟан, уи ҧазатцәык иакун имаз, иара ихьзын Аҧхьар, ихытцуан 21 шықуса. Аҧхьар даара иҧшнын, дкамкамуа, иоура, итбаара дназа-аазан, дҟушын, дҟубҷан, иҟазшьа бзиан, иажәа хаан, дгубзыҕын. Убас дахьыҟаз азын, азҕабцәа бзиа дырбон, иҿынтцәаауан, деимарк'уан. Аха иара далкааны бзиа дибон Цар захьзыз азҕаб, лара Царгьы иара бзиа дылбон, аоыџьагьы еидыеырбалон.

Азҕаб Цар, Малҳәызаа дыртыҧхан, лаб ихьзын Батанаҟуа (Малҳәызаа Нартаа реиҧш иҟаз уаа нагақуан.) Урт аоыжәлакгьы еикугурҕьаны, еидыеырбало рыҷкуни рызҕаби бзиа ианеибаба, аотаацәакгьы ачара дукуа уны рыҷкуни рызҕаби еибыртар акун. Цар бзиахузак лакун, уаоы дааџьеишьаратә дыҧшзан, дгукын, лыплан ссирын, лцәа цқьан, иара убас ауаоы знык дызбахьаз иҧсы дизалымх'уа лҟазшьа бзиан.

Дырмыџь, иҧа иҧҳәысҳәаара деигурҕьаны амҳара ҿыц изиргылеит, ачара иурацы аҿҳәаара аитеит. Абар шьта деикушәоуп, афатә, ажәтә, ашьтәы. Атацаагацәа ишьтит ахулбыеха. Атаца дааргоит. Уажәы атаца амҳарахьы дларгароуп. Оыџьа арҧарцәа расақуа цырцыруа, рҧынтцақуа еиҿакны наҟ-ааҟ ашәвазқуа ирыдгылоуп. Аа, абар атаца лызшьапык ашәхымс инхылгахьан. Убри аамтазы згуы тыҧрааауа амҳара аонутҟа игылаз Аҧхьар иабџьар ахы аоада ирханы дхысит. Ишыҟалах здыруада, ахы амыркац иаахеит, уантә ишлеиуаз атаца Цар лыжәоахыр шыҟаз илақушәан, уантә илыҕралеит. Уи акухеит, аҟыҧҳәа ашә длылаҳаит лара. Абҕьааҳәа доышьтырҧаан, днаганы ацәырдаҕуы днықуртцеит, лхы лзымдыруа аҧсразы. Абар акаамет, иҳәҳәарахеит, хыҧерахеит, гуҧжәарахеит, атынхацәа гуакьацәа ешьроуп изҿу. Иара Аҧхьар ақуашьдагьы изымбатәбарахан дналхххит, Цар мрашәа дкаҧхо дшеишеиуа дахьықуз. «Ихысыз сара соуп, бааира самеигурҕьози, мцурала!» — дҕьатцәыҕьатцәуа дгудикылеит-дхыдикылеит, илзиура изымдыруа дгачамкхеит. «Сыҧсуеит, сыҧсы!» — аарлаҳәа лыбжьы отылгашәа луит, лызхара илзымбацыз лоуҧшәыл диҿаҧшуа, лара рыцха—ақурахьымза. Цар лажәа гуҧжәагеи, лара лыла траа иара дшиҿаҧшуази, насгьы, иара дахьылҿаҧшуаз аҧсразы дахьықузи данрызхуц, аҧыркьҳәа амца ицралазшәа дҟалеит, игуы ҧжәазеит, ибжьы изтымго дқьызқьызуа атцәыуара даҿын.

Адәахьы аҳәҳәабжь геит.

— Аа, абаақуа, сыҷкун иеишьит, сара зегьы рзы зажәымта цәгьахаз, — дыонаҟаан уахь дыоит, ишьамхқуа днарымго Дырмыџь. Уигьы доышьтырхын днаганы Цар лыхчаны днышьтартцеит. Иубаз еицәоу убааит ҳәа, абар ахлымзаах ахьыҟалах. Жәлары рҳақьымцәа ааргеит, урт ирылшо зегь ҟатцо ахуцәа ирхагьежьуеит.

Дырмыџь, иуацәа ҿыцкуа — Малҳәызаа рыуа-ртынха азәгьы даанымхеит еизаны иҟоуп, убас иқыта-иуаа-

жәлар иашҭа иазк‘уам. Араҟа есымшааирагьы еиҧҟьарак ыҟамкуа ҳәҳәароуп, мыткума ҳәароуп изҿу. Акура хьымӡакуа, Аҧхьари Цари арыцҳақуа адунеи аҟны реицыҟазаареи, рыҧсҭазаареи шеицымныҟуаз рбоит. Насгьы арахь аҭәыуареи, аӡӷәыҧреи излаҧшуа уикзынӡа ргуы кыднашьаауеит, аҭынчра рҭахыуп, аха ируам. Абар шьҭа жәамш ирыкууп арыцҳара ҟалеижьҭеи, аха еиқутәом ашыкьыбжьы. Агуаҟцәгьа аб—Дырмыцьиҭахыуп ауаа ршыкьыбжь еиқутәар, ҭынчрахар, ахуцәа раҳаҭӡа иҟазаарцы, аиҳабацәа ицырхыраны убри иаҿуп, аха рымч рықухом, ауаа рзынкылом.

Аҧшәма Дырмыць, уаҩ ҟушк, агурҭҟул бзиа змаз иакузаарын, убри аҭәыуареи аҳәҳәареи ракумкуа даҽа бжьык ргазар, ауаа уахь ишианагоз даазхуцит. Иара убри азы даалаган, амҟуба акумпылра азбжак ҭаҧҟаны иамихит, уа аҭыҧаҿы аӡуцәмаҟьа рцаӡаны ицәны еибиҭеит, иара ахуы аҩазара ҩ-цьара икылиҭцәҭәеит, уа алымҳацәқуа аиҭеит, аҽхуцкуа амҟуба ашьхуаҿ иаркны иҟаиҭцеит, егьырахь аҽхуцкуа рыхқуа алымҳацәқуа ирыдиҳәалеит, абымбацҟьага акыр иеиҧшны, быцаҭәык акыр иаархуаны, убри ахи аҭыхуеи аҽхуц адҿаҳәаланы иҟаиҭцеит аҿшьыга, амҟуба ахҩа агуҭаны хыцьара икылиҭцәҭәеит, уа аҭәаҟьа иалхны «аҽы» ықуиргылеит, аҽхуцкуа аҽы ихишьит, алымҳацәқуа ирҭәи-ырҭәиуа аҽхуцкуа ирххеит, нас аҿшьыга аҿишьын абжьы иргеит, анаҩс даалаган ашәакгьы арҳәашьа иҭеит. Ахулбыеҳан Дырмыць аҷаҧшьацәа дынрылаҭәан, амҟуба ишьамхы инықуикын, иарӡьа напала аҿшьыга аҿшьуа арҳәара дналагеит. Ахуцәа ахьаа ӡуӡуа шрымазгьы амҟуба абжьы ираҳауаз ргуы ишахуоз удырраҭәы ирныҧшуан дара, аҷаҧшьацәагьы аҭәыуара иааҟуҭын, игоз абжьы иазызырҩуан. Дырмыць, амҟуба абжьы ауаа ишыргуаҧхаз, аҭәыуареи аҳәҳәареи ишаҟунахыз, насгьы Аҧхьари Цари ргуы бзиа ишабаз аназгуеиҭа, даалаган амҟуба арҳәашьа ӡӡабк илирҭеит, уи хрыжь-хрыжь иалырҳәауан. Иара даалаган амҟуба инаҿырҧшны, иҭагьы иаардуны, амҿы иалхны иҟаиҭцеит. Абар, уи абжьгьы амҟуба аҭкысгьы еиҧьхеит, иҳаракхеит, еилганы, иҭарны иҟалеит. Аха иазыжәуазеи акурахьымӡакуа, агулымҭәаахкуа хуарҭа рмоуит, мызкы аанҭәаны, мышкы аҽны инеиқурццакны аҩыцьагьы рыҧсҭазаара иалҵит.

Агулымҭәаахкуа анышә ианамардауаз аҽны, аб Дырмыць, ажәымҭацәгьа ажәлар аарӡырҩны иҳәеит абас:

— Сыуаажәлар, шәхаҭкы сцеит, сыуацәа ҿыцкуа, —

Малҳәызаа шәыххь згеит, ишыжәбо еиҧш сара ажәымҭацәгьы сылааҧшыра сӡа заҭә Аҧхьарц, сҭаца хуҷы Цари среигурӡьо рчара аура сшаҿыз ишымҩаҧасыз, жәбоит, дара арыцҳақуа ргуахуҭәы иахьымӡаӡакуа наӡаӡа исцәыӡӡеит. Иахьа рынарцәымҩа иқуаҳҭоит. Сара исҭахыуп убас, дара аҩыцьагьы рыхьӡкуа (Аҧхьар — Цар) еицҭаны, инеидкыланы «Аҧхьарцар» ҳәа амыткума рзышәҳәаларацы. Насгьы сара амҿы иалхны иҟасҭаз абжьырга анасырҳәоз, дара Аҧхьари Цари ианраҳауаз бзиа ирбон, убри абжьыргагьы еҳьарнахыс аҩыцьагьы рыхьызкуа неицҭаны «Аҧхьарцар» ҳәа рыхьызнҩылахарцы, аринахыс адунеи аҟны ҭоурыхны ирзынхарацы. Иара убасгьы аҩыцьагьы адунеи аҿы реицыҟазаара иамугушьеит, аха нырцәыҟа рыҧси-рыҧси еиқушәарацы, еицыҟазаарацы ҭоубыҭк аҿы еицҭаҭаны, аҳаҭгун аҟны анышә иамаадарацы сҭахыуп.

Дырмыць иаҧшьгамҭала, аҧхьарца арҳәацәа, иара изирҭахьаз ҩыцьа аҭыҧҳацәа Аҧхьари Цари анеинырх‘уаз аҽны аҧхьарцеи амҟубеи еицадырҳәауан, ҿаҧыцла амыткума аиҳәауа.

Хыхь ишысҳәаз еиҧш аҧхьарца аҟаҭара зыхҟьаз адышьман гуаҟра ауп. Нарҭаа рхаан ауп иара аныҟарҭа, ашәагьы анадырҳәа.

АҾАРПЫН

Инаҧхба Қьагуа иарҧыс-тәымҭа данҭагылаз ааиҭазоуп. Иара дыхуҩыкны еиқыҭанызи иареи рхаҭәы ҧсаса рыманы ес-ҧхны ашьха ицалон, уа дара ирзеиҧшны ирызгылан агуараҭа-акьала, иара убас ирызгылан арахугуара. Дара еицыз рызегьы неидтәаланы шьыжьхьа ыфаны, нас доусы рыраху нараҧцаны «ррeит» ҳәа аҳәыртақуа рахь игуарарҭон. Убас ишыҟарҭцацыз еиҧш ҽнак шьыжьхьафараншьҭахь доусы рыраху рыманы агуарҭра иаҿын. Инаҧхба Қьагуагьы ираху ахьшьцәа ирыҭаны рҿынаирхеит, иаргьы ашьшьыҳәа дынҭгылааҭгыло дрышьҭаланы днеиуан. Убри аамҭазы аҭааҭла амаху иқутәаз аҭыс чырҷалеиуа ихааӡа ашәа аҳәон, иара анцәарҭыс ҳәа ззырҳәоз акун Қьагуа даатгылан игуы бзиа иарбаны дазызырҩуан ашәа зҳәоз аҭыс. Аҭыс ашәак ҳәаны ианаалгалак, даҽа ашәак ҿыцххараӡа аҳәара иналагах‘уан, иаҳәоз ашәахккуа аки-аки еиҧшзамызт, иара ааҟумтӡакуа ишаҿыц иаҿын ашәаҳәара.

Қьагуа ишьанҵа шәақь ааихыхны инышьҭеиҵеит, иаргьы уа хаҳәык дныкутәеит.

«Ҳаи, шаҟа уџьашьатәузеи, уара ахуҷинӡара, шаҟа ашәаахкы уҳәашазеи! Дара иуҳәо ашәақуагьы еиҧшӡам, акы ирццакӡаны убжьы еилаҧсо иуҳәоит, уи хьӡыртәразаргьы ҟалап, насх убжьы акыр иааргуаҩаны хрыжьхрыжь уааҭгыло ажәабжьык уалацәажәошәа ауп ушаҿу, издыруада ажәабжь ҿыцк ҳқыҭа ахьынтә исзаауагазар» — гуаныла дцәажәон Қьагуа. Ус дшыӡырҩуаз изҿыз ашәа иааҟуҵны аҵыс даҽа иссиру ашәак иалагах‘уан. «Ҳаи, уара анцәа иныҳәаша, ари ашәа иуҳәо аркуашага аума? Аинҟьара абжьгьы аҵушәоуп ишсахауа, ных уара сумыркуашаргьы ууамеи!» — ашырҳәа дҩагылан дшьаҵәхыртәуа акуашара дналагеит Қьагуа.

Аа, шьҭа сааҧсеит сықутцыроуп иҳәарашәа дшаҿыз, иара уи адырызшәа, изҿыз иааҟуҵын, даҽа ашәак аҳәара иналагахт.

«Мшәан, арик џьашьатәуп, уажәы узлагаз ашәа, шаҟа уаҩы игуы арбызтәуазеи, заҟа ихааны нуҳәозеи! Ауаҩы хуцырҭа хьанҭак дҭагалан дамазаргьы, ари ашәа абжьы иаҳауазар, иханаршҭуеит, даргурҕьоит. Ҳаи, убас бжьык сханы иуҳәо еиҧш ашәак здыруа сыҟандаз, нас суасақуа сынрылагыланы иасырҳәалар, дара ргуы иаахуаны ишазыӡырҩуа абзааҳәа иҳәларын, қьаф руларын, аӡы ианаахагыло ҭынч, имццакӡакуа ахуапа-хуапаҳәа иржәларын, шьыбжьонла рыҧсшьара аамҭазы иасырҳәалар ишазыӡырҩуа инҭаҳа иамырцәози! Ҳаи, абааҧсы анцәартцыс срыцҳашьа, даараӡа сгуы иахуеит абыржәы иуҳәо ашәа, иҟалозар даҽа ҩынтә-хынтә иуҳәараҵы сҭахыуп, убри саргьы истцар сҭахыуп»,—иҳәон Қьагуа.

Қьагуа инхәаз, иара анцәартцыс еилнакаазшәа, иара убри ашәа даҽа хынтә хрыжь-хрыжь иаҳәеит, нас ашәа аҳәара иааҟуҵын иныкутәа-аакутәо, хара иҵомызт изыҧшын уҳәаратәы.

Қьагуа, агурҵҟул бзиа ибаҩхатәра иалан, инбахьаз еиҧшыз ҟаиҵон, илымҳақуа ҵарын, иажәабжьзар ма иашәазаргьы зныкиаҳазар уи нахыс ихашҭӡомызт, иара ишааиҳәаз еиҧшҵәҟьа еиҭеиҳәауан.

Қьагуа, уи анцәартцыс иаҳәаз «амелодиа» инақуршәаны ибжьы ныҵакны иҵәгьамкуа аҳәара даҿын «шьҭа ибзианы иуҵеит, иузхеит» аҳәарашәа, иныкуҧрааны иҵеит иаргьы.

Қьагуа, уи ашьҭахьгьы дцо дааyа кыраамҭа уи ашәа аҳәара даҿын игуникыларц. Нас уи ашәа дааҟуҵын, дхуцуа кыраамҭа дтәан. «Ауасарҳәыгаз ибзиаз ашәа анцәартцыс иснарҵеит, аха аринахыс лабҿаба схы иасырхуартә ишҧаҟатцатәхари» ҳәа дазхуцуа дшыҟаз, аҳачаҳәа зны иаҳахьаз ажәабжь ааигуалашәеит Қьагуа: «Нарҭаа рхаан маҵәак аҟара ишәпаз амҿы иалхны, аҩнуҵҟа кылтцәаны, убри иҭатәҳәаны ашәа адырҳәон» ҳәа. Аха уи еиҧш иадырҳәоз зеиҧшраз, ишыҟатцаз иара имбацызт, итәылаҿгьы аӡәы иманҳәагьы имаҳацызт. Иара ус дышхуцуаз гуаҧхарак ааиоун иаҧхьа игылаз аҿарпын ашьапы шшапаӡа иҟаз акы иаҳәызбала иаахтцәаны днахуаҧшызар, аҩнуҵҟа агуцә ауразоуроу икылҵәоуп, нас убри рагдкы (60 см) аура ҟатцаны, иркумпылны аҳәызба ала иаахиҵәааит, уи аҩнуҵҟа ипаз быцаҵәык лҭишь-ҩтишьын иааҭирыцкьаит. Нас ахы акуцәала иҿытцакны дҭатәҳәеит, аха абжьы мгеит. Ашьҭахь аураӡоуроу аҿарпын аҭӡамц ирҵаҕаӡаны ишыкумпылыз еиҧш аҳәызбала иҵәны иҟаиҵеит, иҿытцакны дҭатәҳәеит, усҟан абжьы геит, аха ашәа изамырҳәеит. Ашьҭахь алаба азхык ахьала маҿак-маҿак аҟара аки-аки рыбжьатцо хыџьара икылиҵәтцәеит, нас иҿытцакны иҧсыҧ ҭарчуа акылтцәтцәарсҭақуа рҿы инацәакуа рыла акы аирк‘уа, акы аиртуа дшаҿыз, ашәа аҳәо иҟалеит.

Ажәакала, Қьагуа дызҿыз аҿарпын ашәа аҳәо иҟаиҵеит, арҳәарагьы дналагеит.

Раҧхьаӡа акуны Аҧсны уаҩы аҿарпын ила иамбацкуа, зхала избны иҟазтцаз, иара убасгьы ауасарҳәыга ашәа аҧызтцазгьы Инаҧхба Қьагуа иоуп.

АХУШҬААРА

...Шарҧазык, ишыҟалҵалац еиҧш, сан дҩагылан лхушҭаара аахуҵлышьшьаазар, амцажәла ҧсхьан. «Ҳаи, анаџьалбеит, иахьа исыхьыз еиҧш ианакузаалак исмыхьцызт. Абар ҩеижәа шықуса ҵуеит абри аҩнаҭа сыҩнагылеижьҭеи, аха знымзар-зны схушҭаара амцажәла агхан иҟамлаӡацызт!» — даара ихьаалгеит сан илыхьыз, иҽеим акы иазҳәазарҳәагьы даашәеит. Саб иҟалаз аниба: — иарбан мҿыжәлоу ихуҵабыҳәҳәаз? — длазҵааит.

— Алтәын, — аҭак ҟалҵеит сан.

— Ҟаҳ, уи акузар, бара акгьы бхарам, изхароу сара соуп. Алтә мҿы егьа иҩаны иҟазаргьы, анҵыра аиуӡом, ирласны ибылуеит. Аринахыс сара амҿыжәла бзиа быгсырхарым, баргьы ҳхушҭаара амцажәла агбырхарым! — сан лгуы ааирҭынчит.

Абри ахҭыс наунагӡа сгуалашәараҿы иаанхеит. Усҟан сара сқуҧшын, иҟаларын инҭкааҵәҟьаны уи аҵакы сзеилымкаазаргьы. Аха иахьа сымҩашьах̆ʻуа издыруеит сани саби усҟантәи реицәажәара рыҧсҭазара зегьы ҵатҵҕус иамаз аҳәоуеиқушәара, аҧсҭазаара амца аҿмырцәааразы реицхыраара ишазҳәаз. Аҭаацәара ахада ихушҭаара амҿы адигалон. Аҩнра зхагылаз аҧшәмаҧҳәыс ахушҭаара амца аглырхомызт. «Анхаҩы ихушҭаара бзиа иҩны иабжоуп, шьаҟасгьы иаҵагылоу иароуп!» — иҳәалон саб.

«Ахушҭаара шаҟа иҭбааны иҟаҵоу аҟара аҧшәмаҧҳәыс лусгьы арманшәалоит, лчеиџьыкагьы уи аҭбаара аҭбаароуп!» — нацылҵон сан.

— Зда ҧсыхуа ҳамам ҳхушҭаара аилаҳара иалагеит, ахчныза ҩ-џьара еиҟуҧеит! Акузҭхақуа рхы анеиласҵо ибжьаҳауа иалагеит. Иахьатәи амш иалагӡаны иагыу-иабзоу зегь ҟаҳҵароуп! — шьыжьык саб днаидгылеит сан.

Сабгьы ахаан уи лажәа ҩбаимтәыцызт. Уардынла анышәаҧшьи аҧслымӡи ааиган, аҽны хулаанӡа еицхыраны ҳхушҭаара ашьақургылара иаҿын. Иагьышьақу-

дыргылеит иара. Ахулҧаз аҽхәа ааҽхәалашеит. Убас акун рыҧсҭазаараҿ ҩ-напыкла иааркʻуаз зегьы шрықуманшәалахоз сани саби. Иагьа уадаҩра рҧылазаргьы, хьаҵра ҟамҵакуа ҳхушҭаара амца агханы ируамызт. Зымцажәла зцәызыз ирыхҟьаны ииз ашәиҧхьыӡ — «Умцаху ыцәааит!» — ҳаҩнаҭа иаҟублаан.

«Аа, абар, сузаахт, асасцәа дахьқуа сҭааит, иаарласны урҭ рхуы ҟасҵароуп, аҧырқьҳәа, амцабз, уҵҟьа!» — дыччо, дсамырҟулуа, ахушҭаара аҧырҕы хуҵышьшьаауа, афархь ақуҵо, амҿы ақуҵо, лыбжьы саҳауеит, сыбла дыхгылоуп сан. Ҳабиҧара рҭоурых иахаану ахушҭаара лаша амцабзқуа исызцәырыргоит агуалашәарақуа...

...Усҟан ҳара ҳахьынхоз аҳабла Ачхаҵа, Ҟуланырхуа абаху ҿаша ду амҧан акун иахьыҟаз. Убри абаху агуҭаныҵәҟьа аҳаҧы амоуп, нара аҿышәҭ аӡәы дынҭалартә аҟара аҭбаара амоуп. Убри аҳаҧы аҟны адунеи ахаан аахыс ҧсаатәымзар уаҩы дзымнеицт. Аҳаҧы аҿы акыр шықуса раахыс ҧхьарҭас ирыман атыҩарҩарқуа ҩба, аҭаҳмадцәа ишырҳәоз ала, ак арцынан, егьи арбаҕьын. Дара даара идуқуан—уасашьтәак иаҟаран, рымҵәыжәҩақуа анааиҵырхлак егьа игуашә дузаргьы иакьымскуа изыбжьысуамызт. Рҟазшьала ес-хулбыҽха аҳаҧы аҿышәҭ иаалагыланы акы «ҩҩуу» аҳәауан, егьи «ҩарҩар» аҳәауан. Зны-зынлагь аҳаҧы иааҭыҵны илбаауан, уа абаху ашьапаҿы игылаз ара ду ақуцәа аҩбагьы еизааигуаны инықутәон, убас ауоу рҳәозшәа ак аалгар, егьи налаго, ҭынч-ҭынч аҩарҩарра иаҿын, аамҭа акыр ргон.

Ашәарыцацәа шаҟантә рҽазыркызи, убарҭ атыҩарҩарқуа рышьра, аха рыҧба ркʻуан, инықуҧраангьы ицауан. Уимоу, ашәарыцацәа заанаҵы рҭыҧ ылхны, ара ду амҧан рыҽзаны итәауан, аха уиаамҭазгьы дара ара иқутәарц ианахагьежьлак, иқумтәаӡақуа игьежьны ицауан рҭыҧ ахь, ирхаҩаны итәаз рыфҩы ркʻуазар акухарын.

Асду алеира иалагаанӡа, ҩымз-хымз шыбжьаз иасыуаха атыҩарҩарқуа абни ара ду иқутәаны аҿҭра иалагон.

«Ҳаи, анцәиныс, урҭ атыҩарҩарқуа рыҿҭышьа зеиҧшроу ала, ибааҧсу усқуак ҳаҧхьаҟа ишышьҭоу: ҳаӡынра бааҧсхоит, ма аибашьра ҟалоит, мамзаргьы даҽа цәгьарак ҳақушәараны ҳаҟоуп!» — рҳәон убарҭ атыҩарҩарқуа рыбжьы иазызрыҩуаз аҭаҳмадцәа.

Атахмадцәа ишырҳәоз инакушәаны асду леит, ус ҳашнеиуаз 1914 шықуса агуҭаншәа аимпериалисттә еибашьра ду ҟалеит, убри аибашьра ҟалаанӡагь атыҩарҩаркуа рыбжьы рхагалаӡаны иҟан.

«Ҳара убарҭ атыҩарҩаркуа ҳәа ауп ишырзаҳҳәо, аха дара ак иалаҟоуп, иҧаҳаимбарцәоуп ҳҳәаргьы, аҧаҳаимбарцәа ара иабаҟаз, дара ауаҩҧсы иацәажәара рдыруеит, иҟалаша рдыруеит, ҳара иаҳхылаҧшхууп, ацәгьара ҳанахааанхаша, заанаҵ, дара куҿтрала адырра ҳарҭоит», — рҳәалон атахмадцәа.

...Зқьи жәшәи жәеиза шықуса, хьачхуама алагамҭаз акун. Аҽны ҧшьашан, шьыжьнаҵы амш даара аҽрыцәгьаны асы аура иалагеит. Асы илеиуаз абамба еиҧш ибыбкӡа иҟан. Уаҳа еихсыҕьрак ааҟамцакуа, егьи аҧшьашанӡа алеира ишаҿыз иаҿын. Асааракуа, ананыракуа, аборакуа рхықуцәакуа рҟынӡа ихнаҩеит, аҩнашәкуа рзаамыртуа еимаҳаит.

Сашьеиҳаб Ардашьын, асы аналагашаз ҳаншьцәа рахь дцан, уа дшыҟаз дтанасит. Сани саби уи гуҭыхас ирыман, амҩа дыкуланы машәырк ихьзар ҳәа. Уаха шаанӡа амца еикуҭҵаны, инеиҿахуҧуа ахуштаара иеҳәатәан. Сара усҟан исхыҵуан бжьы-шықуса, сеиҵбы Миха ихыҵуан ху-шықуса.

Саб ицхраауаз уаҩ димамызт, даара деилахан, араху жәоху хы инареиҳаны иҳаман: акамбашькуа, ажәкуа, ацәкуа, аҽкуа. Саб амш аҟазшьа шыцәгьахаз аниба, аҳәаракуеи абаткуеи аматцуртаҿ иҳалеикхьан. Араху ахьтакыз ҽнак ҩынтә рхуы ааганы ириҭар акун. Аҧҳәаҟуакуа асы ихнаҩахьан, аха иара атәарҕуы ала асы ҧссаны, аҧҳә аарҧшны, ихшәаны, иааганы ираху ириҭон. Акуаб асы лтажьны, амца ҩатаҵаны, ирӡыҭуан, убри акун араху ӡышхуас идиржәуаз.

Саб, асы алеира иаҟумҵуашәа ианиба, дшәан, амҿы ҧытк ааганы аматцуртаҿ ишьтеиҵеит. Есымша ҳхыбракуа асы рықухра даҿын. Ҽнак алу ааганы аматцуртаа акуакьтаҿ игәаиргылеит. Сан, уахынла убра иллагон зныкҩынтә иаҳфашаз аҟара. Заагара аӡхаҟа уаҩ дызцо иҟазма, насгьы уи асы еимаҳаны ихнаҩахьан. Сан асырӡытла ҳафатәкуа ҟалҵон.

Саб, ҽнак знык ажәкуеи акамбашькуеи хьаны, аныга азна ахш ааигон. Сан ахш абжакы аҳәаракуа идлыржәуан, егьи абжа ҳара иаҳлыржәуан, ашә анхылх'уазгьы ыҟан.

Жәымш рзы асы алеира иаҟуҵит, амш еилгеит. Ахы-

бракуа иаарыкуршаны, рыкуцәакуа умбауа ихҩан. Саб уаанӡа асы кылтцәаны дызлакулоз, уажәы иумбауа еимаҳахьан.

Саб аматцурта аҩнуҭкала акыыба кыдыргыланы, аҩны ахаҩа дыхунан, аҟауар ҧиеит, нас асы кылтцәан адәахьы дцеит. Ашәаҩакуа ҟаҵаны ишьан, урҭ ракун дназга-аазгоз. Сангьы иара диҵхраараӡы асы акылтцәара дкылсны дишьталан, аха асы дакын дамышьтит.

Саб, аҧҳәаҟуа ахьгылаз дцеит. Харшьынк инеиҳаны аҳаракыра змаз аҧҳәаҟуа, асы аҵачны ишьтан, ҭәырҕула аҧҳәаҟуа иакуз асы акуихит, нас заҟа изаагоз аҟара ааганы араху ириҭеит.

Саб ихы аҭкыс еиҕьишьоз иҽы Раҧка ахьыҵакыз ананыра асы акухра напы аиркит. Асы акухга ахуы кьаҿын, уаҳа иҩаӡомызт азы, иазызыурызеи ҳәа даҵаҧшуа дышгылаз, сан рыцҳа дгуалҭеит.

— О, уара, уанацьалымбеит, асы аахбыкьыр, иукуҳауеит! — лҳәеит лара.

Сабгьы игуы иҽанылан, ашырҳәа х-шьаҿак раҟара ишьтахьҟа деиҭаҧеит, асгьы лыхбыкьын, ананыра ахыбгьы неизҟуҿит.

— Уигьы аҵьалкны сахбырҧеит! — иҳәеит саб.

Саб иҧсы аниоу, «сҽы, сҽы!» — иҳәан, дааҕьатцәыҕьатцәит. Ҭәырҕула асы ҧхьаҳәаауа, еизҟуҿхьаз ананыра дахьныҵалаз, аҽы уауаӡа акуакь иахьыгҿагылаз ибеит. Аҽы еибган, цәҟьарсҭакгьы амамызт, усгьы уантә еиҭаганы цьаргьы изгомызт, хуҷык инаҳәы-ааҳәртәы аҭыҧ аарҽеины иаанижьит, ахуы ганы уа иеиҭаларц.

Убриаҟара асы леины ишыҟазгьы аҭаа аҭамызт, иҧхарран.

Агулацәа рыбжькуа еикудыргон: — шәышҧаҟоу, шәыҧскуа ҭоума? — ҳәа. Егьырахь изеиҭанеиааиуамызт.

Убри асду ахьынӡашьҭаз зҩахударан, чмазара ыҟамызт, аҧсрагьы ҟамлеит ҳҳаблаҿы.

Асы аура ианаҟуҵ, ҧшьымш рышьҭахь, илеимацәан ахаҽа-хаҽаҳәа ҩаха-ҩымш акуа алеира иаҿын. Ибыбкӡа ишьтаз асы, акашь еиҧш, еилаҳанто аӡыҭра иалагеит.

Ауха, ашара аламҭалазы атәыла бгеит уҳәаратәы агур-гурҳәа бжьы цәгьак геит, адгьыл ҵысит. Уажәыуажәы ҳаҩны еилаҳауеит ҳҳәаратәы иаахыцхыцит. Ачанахкуа, аҵәцакуа акыҕура иахьыкуз икуҟьаны икаҳан, ихуаш-хуаша ицеит. Аҧҳалкуа, адырҕьлакуа хышәҭит.

Сашьа Миха ашәабқуа рыла ҳаншьцәа рҟынтәи иааргази сареи аҵәардаҕуы ҳахьықуиаз ҳалыҩрны адашьма ҳақуҳаит. Ҳшәаны, ҳгуы тыҧаны ицон. Аҵәыуара ҳалагеит. Сан илзымбатәбараҳан, дыҳәҳәеит. Нас анцәа иҳәара, иашьапкра далагеит. Саб, иҟаиҵарыз изымдыруа, дгьежьы-гьежьуа дааҩнахеит. Диашаны дызгыломызт, дыбҕаҕон, адгьыл ҵысуанаҵы. Сашьеи сареи аҕзра ҳаҿын, ҳаб ҳаизыжьжьомызт.

Адгьыл аҵысра анааиқутәа, саб ахыбра акылҵәара дынкылсит, асы дныҟугыланы, дзырҩызар, абар ахарзаман, ҳнаҩсан инхоз ҳгулацәа рахьтә аҳәҳәабжь илымҳа инҭасит.

— Абаақуа, иҗәулак арахь шәаҳзаап, шәҳацхраа, — ҳәа игон абжьқуа. Саб ашырҳәа иашәаҩақуа ааишьеиҵан, ашьацҳәақуа рҕуҕуаны иҿеиҳәан, атәырҕу лаба аанкыланы аҳәҳәабжь ахьгоз ахь амҩа дныҟулеит, сара шәысцәымшәан, шәара шәыбзиаз ҳәа наҳаҳәаны. Амарда дахьналбааз абгара днадгылазаап. Адгьыл еиҟуҩрны, аҩар тыкьаса ицон. Зымҩа зынӡа итышахахьан, аӡы мшынтас игазго кырӡа иҭҭәаахьан. Ус, ҵьабаацәгьала ҵьара дтаҳауа, ҵьара дҭыҵуа, дышнеиуаз, ҳгула Шәагу Агрба иашҭа инбахьаз данҭала, азганк бгахьан, изыҩназ рыҩны еилаҳахьан, аҵла ҭагылазар иҭымыҳәҳәо итышахахьан. Иара Шәагу днарыдкылан аҭаацәа зегьы хуҷи-дуи бжьоҩык иҳуаҳуа-чаҳуаны иҟан, абаҩҧҵәа злазгьы ыҟан.

Сабгьы дрыцҳраан, аиара маҭәақуа дәылганы асы иныларыжьын, иҳуаҳуа-чаҳуаны иҟаз уа иныладырииеит. Уантә саб иҿылеиҳан, аӡаҩақуа дырхыкушо, абгарақуа дырҭысуа, Шәагу иашьа Мачагуа игуара дынҭалеит. Уаҟагьы еиҵәамзар, еиҕьыз ыҟамызт, икуасқьа илеиҟаралеиҩша азбжак атыша иҭажьын, егьи азбжак ҳуаршьнак раҟара иласкьаганы асы илажьын. Абжьара аҵла ҭымыҳәҳәо итышахахьан, аӡы газго иҭан.

Иҵьоушьаша, ашҭа иҭагылаз ара ду ашьапы ашәпара иахьазеиҟараз адгьыл еиҟуҧара ақушәан, аураӡоуроу еиҟунарҧеит аҟуцәанӡа. Ашьапқуа ахьеиҟуҩрыз харшьнак ныбжьашәо, аҵаулараагьы убасҟак аманы, аӡы газго иҭан. Аҵа акузар, азна аҵьықуреи ҭаны ишгылаз, адгьыл аҵабган, абжара аҟунаҳәеит, аҵьықуреи лапҟьақуа еиҧхьытта асы илаҧсан. Мачагуа иҷкунцәа ҩыҵьа абаҩҧҵәа рылан. Ҩышықуса зхыҵуаз аҳуҷы амыркаҵ иҳжәаз лиаахан, дыҧсгушьеит.

Аҧсра аҵкыс еицәахаз, аҧсы анышә иаҭара акухеит! Харшьынк асы ықуганы, уи алахыс аршьынк адгьыл жны аҧсы анышә иаҭара марнамызт. Уимоу, рыҧсыжырҭа аҳьықаз аҧшаарагьы цәгьан. Убри аҟнытә иаалаган, ананыра аҩнытҟа акуакьаҿ иаажны убра анышә дарҭеит асаби аамҭала асы зыҭны икуҵаанӡа.

Убри аҳаблаҿы убас арыцҳара иҟалаз, фыҭзык ахымҵыр амуа ргуараҭақуа бгеит. Амала, разҟыс иҟалаз, абни аҳуҷы ида лыҧсаа дҟамлеит.

Ианша, агулацәа аҳацәа еицхыраан Шәагуи ҳареи ҳабжьара 300-ҟа шьаҿа иазынаҧшуа иахьыбжьаз шьапыла ицауа, иаауа аграпара ҟарцеит, устәи аграпара ала Шәагу иҭаацәа рцәамаҭәеи рыгҿыҩрамаҭәеи нарыдкыланы саб ҳаҩныҟа иааигеит. Усҟантәи аӡынра даара ҵьамыҕуацәгьала ирхыргеит ауаа. Анхацәа инаскьаганы аҧҳәаҟуақуа еиҟуҵаны измаз, уажәы аагара рылымшеит, рыраху амла иакын, аҧсра иалагеит. Амҿы зыдгаланы измамыз ауаа, амца иаҟурҵауаз анырмоу иаалаган аҟуардәкуа, арымӡқуа, аҵәырдаҕуқуа гҿыхны амца иаҟурҵауан, уимоу акуадырқуа змаз ҵьоукы еилыхны абаҩ амца иаҟузҵазгьы ҟалеит. Аборақуеи, ананырақуеи, асы ззақумхыз еилаҳан, еизҟуҿын, араху аҳьагазгьы ҟалеит. Анапыла алуқуа змамыз ршыла анынҵәа аҵьықуреи жәны ирфауан, убри ала рыҧсы еиқудырхеит.

Убри асду илеиз иаҳаану ауаа ирхамышҭуа рхы-ргуаҿы иаанханы иҟалеит. Ҳабацәа изларҳәоз ала, урҭ рабацәа рхаангьы убасҟан илеиз аҟара асы рацәа Аҧсны имлеицызт.

АҴЬ-ҴЛА

...Усҟан жәаха шықуса схыҵуан.

Шьыжьымҭанк саб Куҵь, ҳгуараҭаҿ амақьа еиқуаҵәа ду ишьҭаз иныҟушь-аакушьуа иҳит аиҳеи аигушәи, нас амақьаҧсыс рыҿшьуа ирбызтәит, афрангь еиҧш ирҭарит. Уи аамҭазы сан Ҟатарина абысҭа луит, ҿахрала еиқуҵаны ианылҵеит аишәахьчаҿ, ашәхасақуа нарылалҵеит, аҟудеиларшәшәа асындақурқуа ирынҵаны, ахулырҵәы саанла иныҟулыргылеит, аирыӡи аҵәцеи неиваларгылеит. Акамбашь хырҵәы амҳаҵә аламло акалам ҵьамқуа рҭәны, ҳаҧхьа иныҟулыргылеит. Саби сареи ҳнапқуа ааӡәӡәаны, ҳахуқуа ҳнарыдтәалеит. Саб

аҵәца аҩы лҭеиҭәан иаанкыланы, дҩагылеит, саргьы сҩагылт.

— Шьарда зымчу анцәа ду, ухәамҭала абна нцәахуы даҳхыларҧш, цьабаа адымбалакуа ауардын амаҭәахукуа хҧыхьашәо, амашәыр алҧха ҳауа, ҳҟаларцы сухәоит! — иҳәан дныҳәа-ныҧхьаны, иааҭыркуамҷааны ижәит.

— Анцәа иуциҳәааит! Шәус еикушәаны, амашәыр алҧха шәыманы, шәаныгьежьлакгьы, ҧҳәыс мсхула шәхуы шыҟастҵара ҳәа курбан сыкустцеит! — ажәҩан ахь рхы рханы лхы-лгуы лӡатәит сан дахьгылаз.

Ҳазхаракуа анаҳфа, ҳҩагылан, ҳаихаҧсыхукуа аашьтаҳхын, амҩа ҳакулеит. Акыр ҳныҟуахьан, имаҷымкуа акуаҵакуа ашәаҧыцьаҧ еихышьшьыларакуа еимаадахьан, аха саб ишиҭахыз еиҧшыз ауардын амаҭәахукуа аабомызт. Ус ҳашнеиуаз, ашыцра еиҧш ашәаҧыцьаҧ ахьеилагылаз иҩрылыҳәҳәо итәырҕаҕа игылаз аҵь дук амҧан ҳнеит, уа иҩашӡа итцыҩрны ишьҭаз ашә-тцла ду ҳаихаҧсыхукуа азкуа иныкуаҳтцан, ҳаргьы уа ҳныкутәеит. Ҧҕыҭрак ҳаҧсы ааиҭаҳкит. Ус ҳшынаҧш-ааҧшуаз араш-тцлак сылаҧш накушәеит.

— Аа, саб, иубоу ани араштә тцла игылоу, ачарҭ алымтцӡои? — сҳәан снацәа накускит уахь сыҧшуа.

— Ааи, дад, уи саргьы избоит, аха аҧҟара абна нцәахуы азин ҳаиҭом, — иҳәеит саб.

— Шьыжьымҭан, шьыжьхьа анаҳфоз, аҵәца кны угыланы, «абна нцәахуы улҧха угуҧха ҳаҭ» ҳәа уныҳәаныҧхьеит, абра ҳааины ҳантәозгьы «абна нцәахуы, улҧха ҳаҭ» ҳәа аҵь уатцаҧшуан, «абна нцәахуы» атцла аҧҟара азин ҳаиҭом, — уҳәеит, сара исзеилкаауам «абна-нцәахуы» ҳәа узҿу дарбану? — сиазтцаат саб.

— Дад, сыҷкун, «абна нцәахуы» ҳәа ҳзышьҭоу абра зшьашәыра ҳатцатәоу аҵь ду ауп. Ари даара аҭаарых дууп, аха уансазтцаа иааркьаҿны аҭак уасҳәап.

Саб Ҟазылбакь, ҧсаҭа бзиа иҳәоны изласаҳахьоу ала, абри аҵь зшьашәыра ҳатцатәоу жәаҩа абиҧара еиҳамзар еитцам, уажәнахысгьы заҟа шыкуса ннатцраны иҟоу здырх'уада!

Адунеи аҿы аҵь ауаҩҧсы иаҧхьа итциааит, аҧсабара иаиагалеит рҳәоит. Ишубауа еиҧш, акыр амҿахакны игылоуп. Иумбои изаҟароу, иара ашьапы ашәапара хҩык рнапкуа еибадыркыргьы иакушом, иахҿиааны амызгуҭкуа иахагылоу иреиҳау ашәтә тцла иаҟароуп, урҭ ирымҿиаау амахукуа рышәапара ауаҩы игудӡалом, аҿырҕаҕаны иатцанак'уа ашәшьыра нхаҩы бзиак иашҭа аҟара иҭбааун. Макьана ахҩаара агуы итаӡам, ииатцәҟаҟараӡа азҳара иаҿуп. Умбои, иара иаакуршаны еилагылоу ашәаҧыцьаҧ, зегь иара рылыҳәҳәоит, иршьашәыроуп. Иара убасгьы алшара ҕуҕуа амоуп, иара иаҿыкуршоу аҵәамажьыма акумзар, аураӡоуроу игуаҧшьуп. Иҧҟаны, шәышыкусагьы анышә итцазаргьы ибаараны иҟаӡам, маҭәахус иҟатцазаргьы егьараангьы еитцакӡом. Иара убри аҟара антцыреи алшареи замоу, ахы иатцхраауеит, аҵьа анарбоит азоуп. Адацкуа хлантцы анышә итцаланы аус руеит, ахаҳә иакушәаргьы икылыртцәоит, уахи-ҽни ааиҿасрак ҟамтцаӡакуа анышә иалоу аҧсылара, ахаарабзаара зегь цьабаала иалцәцәааны иргоит, ирхагылоу рмазгуҭкуа рыздырҳарацы, идырцәцәразы, агуамҷ ҕуҕуа роурацы. Иара убри аҟара иаззырҳауа, изырцәцәуа, иара абҕьы есышыкуса икаҧсо атцабаауеит, иуацхоит, умбои, изыкугылоу анышә асамсал еиҧш ишеикуатцәоу. Иара абҕьы, иара ааӡоит, убас ауп ишыҟоу иара.

Аҵь ахыҧша цәгьоуп, ауааҧсыра аҵәшәоит. Иара иаакуршаны хҧа-ҧшьба уарҭал ашәаҧыцьаҧ еиҧынҷыла еилагылоу амаҭәаху злытцра ма мҿыс акузаргьы, ишәаны аӡәгьы иҧиҟаӡом. Уимоу, иара акуша-мыкуша итциҩрны икаҳаз атцлагьы, уа ишьҭабаауеит акумзар, игуаҕьны аӡәгьы дакьысӡом.

Ажәытәан инаркны аҿатәранӡагьы ауааҧсыра нцәахус ирымаз аҵь-тцла жәижәых акун. Аус-аҳәыс, аимакаиҿактәкуа змаз реилыргареи реиныршәареи рзы еилыргагас ауаа ирымаз аҵь-тцла жәижәых акун. Ацәгьара ҟазтцаз, изыдхалаз ауаҩы егьа иус цәгьазаргьы, дызхыршьаара акы акуны иҟаӡазаргьы «иахьатәиала сыҧсы алаҿысх'уеит» ҳәа мтла аҵь днамтцагыланы «уара абна нцәахуы иумаҿоуп абри иаасыдыркылаз ашьауҕа сара сус шалам» ҳәа атцәы намтцаршәны дыкуӡомызт. Мтла даныкур, ихы ааиҟужәаны иҧсҭазаара далнахшашәа акун агура ганы дшыҟаз, уи аҵь.

Ажәакала, аҵь ахы аҵьа ахьанарбоз иабзоураны ахныҟугареи, аҧсҭазаареи, антцыра дуи, алшара ҕуҕуеи аманы иҟалеит. Иара убасгьы аҳаҭыр бзиахеит, ауааҧсырагьы абна нцәахус, ныха цымхурас ирыҧхьаӡо, ианыкууа иҟалеит.

Ауааҧсыра хархуагас иҟартцарацы ирҭахыз: аҩны, аца, ауардын, аиаҳәа, акалаҭ убас егьырҭгьы рзы амҿыматәаахукуа злырхшаз рыҧшаарацы абнахь, аҧсҭахьы итцарацы реаназырк'уаз раҧхьа «абна нцәахуы» ҳәа ины-

ҳәа-ныҧхьаны, реихаҧсыхуқуа аашьҭыхны амҩа икулауан, иахьа шьыжьымҭан ҳаргьы ишыҟахҭцаз еиҧш.

— Умбои, дад, сыҷкун, иахьа ҳаргьы «абна нцәахуы» ҳиҳәаны, ҳаихаҧсыхуқуа ҳрыҭцаланы, аҧхӡы ныҧхьаҳәауа ныҟуароуп ҳазҿу, аҵьа ххы иарбаны ауардын амаҭәахуқуа ҳрышьҭоуп иҟахҭцарацы, — иҳәан иажәа аахиркушеит саб.

Саби сареи аҿны егьа аҵьа аабазаргьы ауардын амаҭәахуқуа иаҳҭахыз ҳрыкушәан иҧаҳҟеит, еилаҳхит, иҳармазеит, адырҩаҿны аҵәқуа ҵаҳәаны ҵьалла ирҳәазаны иаагеит.

Уи аҵь аагуанӡа игылан, аха ахыҧшацәгьара иамаз хыҽхьан, апату иамаз каҳахьан. Иара акуша-мыкуша ауаа акьымсуа игылаз ашәаҧыҵьаҧ хыршьаахьан. Аха иара ахаҭа уаҩы дакьысуамызт.

Устәи мҩадун, аҷандараа ҟуланырхуааи, Абҕархықу ақыҭа азыбжаки устәи имҩасны Гудоуҭаҟа ицон, иаауан. Амҩасцәа уи аҵь ашәшьыраҿ иаанҿасны рыҧсы ршьон, такуаамҭа ргон, ана-ара иҟалаз ҳәа ажәабжькуакгьы еибырҳәалон. Ус ишыҟаз аҵь арыцҳара иакушәеит, аҩнутҟа иҭабажәаахеит, игуаҩахеит. Ауаҩы дынҭалартә еиҧш ашьапы ашәпара хыҵьара акылҳаракуа аиуит, аишәахьча еиҧш х-шьапык рыла иқугылан.

Амҩасцәа, амшцәгьақуа раан ақуа рыҟунакрацы аҵь агуаҩара иҭагылауан. Аҷкунцәа, насгьы ахьшьцәа аҵь аҩнутҟа амца еиқурҭалон, аҵьықуреи аӡа ианаамҭаз уа ирӡуан, ирфон. Ус зны ҵьоукы амца ҕуҕуаны еиқурҭазаарын, амцабз аҿыҳаранакызар акухап, аҩнутҟа амца акын, абылра иалагеит, дара шәан ибналаны ицеит. Амҩасцәа ирбан арцәара рҽазыркит, аха аҽарҕуҕуахьан, иамыхуеит. Нас агулацәа рахь ицан аведракуа ааргеит, ӡыла арҧсра иалагеит, аха араҟа иуадаҩхаз амцабз аҩада агуцә иаҕралахьан, уахь аӡы рзыҩамышьҭит, амца шакыц иакын. Усҟан хкаарачаран, аҳәысҭакуа рҿы аҧхә ракуаны ихгылан, уаҳа иҟарҭцарыз анырзымдыр аҧхә маҷымкуа иаарган Гудоу аӡиас иаларыжьын, идырцәаакит, убри аҧхә аҵь «ашәкуа» хыҵьара ирҧыражьны иршәаҳаит. Убри ала амца дырҧсит.

Аҵь ахьыҧсыз ажәлар даара игуныргеит. Ари аҵь ҧаҳаимбарк иҩызан, насгьы ишәшьыран, баҟак иаҩызан, «изблыз ауаҩы, уаргьы уҭӡы убас иблаат, нхамҩа умоуаат» ҳәа дыршәиуан. Убри абылра иахҟьаны аҵь шгылаз иҩеит, иҳаххала иаанхеит.

Аҵь амызгуҭкуа иахагылаз амаҭәахукуа злыҵрыз

раҵәан, убас амҿгьы раҵәаны иаман, аха аӡәгьы дакьысӡомызт. Ус, жәабаҟа шықуса рнаҩс иаргьы иҭҩырны икаҳаит, аха усҟангьы иакьысуамызт, ашьҭахь ҵьоукы Гудоуҭантә иаакылсын ихыҭцәҭцәаны иргеит.

Аҵь аҭыҧаҿы, насгьы акуша-мыкуша араҿаракуа, аҭәатла, ахьа уҳәа аҭлакуа еиҭархақуеит.

Аҵь зыблыз ихы цәыригомызт, аха ауаа убри иоуп ҳәа аӡәы игура рызгомызт. Убри зыгура рымгоз шықусқуак рышьҭахь машәырла уахык иҩны амца ҩацралан, иныкуҵцышәаа иблит.

— Шәымбои аҵь зыблыз убри зыгура ҳамгоз иакуҭәҟьазаарын ҳашәиҧхьыӡ хара дамышьҭит, ҳгурҧса иқушәеит, — рҳәалон ҵьоукы ус акуҭәҟьаз ҵьшьа.

ОСМАНБЕИ ИЛАҚУҴЬМАҚУА

Ари аныҟалаз 1913 шықуса анҵәамҭаз акун. Зынран. Иарбан мзоу сгуалашәом. Аҧала-ҧалаҳәа еибак-еибашьҭуа асы алеира иаҿын. Ашәаҧыҵьаҧ зазамазауа асшәыб ҟуашӡа ирықужьын. Сҩыза Куица дысзыҧшын. Сыбжьы насыргеит. Сыбжьы шлаҳазҭцәҟьа ашырҳәа даасҧылеит.

— Изакузеи, мшәан, иаха бшеилаҳәаз бышьҭалазма, ибырласӡеитеи? — сҳәеит сара.

— Ианаҭахыу азы есқьаангьы сыхиоуп, — лҳәеит лара. Ҳаанбарччеит.

Лаҧхьа сгыланы, слаба хучы аасыҭцаргуо сҿынасхеит.

— Ҽаанбзиала унеиаант, — лҳәан, сызқуа адыжә аакыдлыргеит.

Саргьы алеи-ҧси рыбжьара саакуҭцәиаан, ҽаанбзиала баргьы бнеиааит, — сҳәан, снышьҭасны, снапқуа рызна асы ааиларкумпылны, лхы инарбаны аҿынасырхеит. Усҟан лара лгуы лҽанымзи, ашырҳәа лхы лалырҟуит, илгудысҭцаз асы лхыууааны икаҳаит.

Ҳцон ҳаҵцакны, ашкол ҳагхар ҳәа ҳшәон. Амҩаду ҳакунаршауан, иҳаран устәи. Иааҧҭцәаран, Османбеи иашҭа ҳҭысны ҳцозар, аха устәи ишәарҭан, алацәгьақуа иман иара, аха ргурҩа мкықуа ашҭа ҳҭалеит.

Абынҳәақуа рбазшәа, «ҵақь-ҵақь» ҳәа ҩ-лак хара иҳақукны рҿаархеит. Урҭ ала муракуа аауашәа анызба, Куица сышьҭахьҟа дааныжьны, сара авырвырҳәа сла-

ба ҟьауа сырҧынгылеит. Схамыждаразы, слаба аҿаҟҳәа реиҳа иҵәгьаз ахы иаахеит, наск амзаатә азаан, ахаҧыцқуа хырџьаџьаны, схы-сҿы акрацы ахаха исгудлеит. Уи ашьҭахь ишыҟалаз ҳәа сыздыруам, слаба нсымҭҵҧаа иагеит. Нас инаскьан, аҟырӷ-ҟырӷхәа алаба ахыҟаҟаара иалагеит. Сзықугуҕ‘уаз слаба ала исцәагеит, абар шьҭа сыбџьардахеит. Сцароуп, аха нас Қуица дабазгои? Сызцаӡом дааныжьны!

— Уҩ, уласны, алақуа урфоит, абан аҵла уқула, уласы, сара усцәымшәан, урҭ сырфаӡом, — лҳәан Қуица сыҵаҳәҳәара даҿын.

Сара Қуица лыбжьы сыҵнарҟьеит, уи аҵла иақукны. Смахҧсах‘уа, аҵла снаҵаххын, сеиҵас сыууаӡа сҩыҧан, аҵла иалиааны инашьҭыз амахуҭа сҩахьынҳалеит. Сшьапқуа рҩахаха сахьымӡаӡакуа ала нсыҵаххын, атаххәа сшьахуҿы шыҟаз ахаҧыцқуа наларҧаны иакит.

Уи аамҭаз Қуица арҵәаа-арҵәаахәа сыхьӡ ҳәаны лыбжьы гауан:

— Ирҕуҕуаны икыз, абааҧс, укаҳар уеимҵәа уафоит!

Иабаҟоу сымч хомеи, ху-ҧуҭк зкапануа ала схьынҳалоуп. Амчымхара рыцҳароуп. Искыз амахуҭа нсымпытҵәраан, ахуараҳәа сылканажьит асаара.

Цәгьаҧсышьала уҧсааит ҳәа аӡәыр сылшәихьазар абыржәы уи сықушәеит сара. Ақуџьма бааҧсы еиҧш аҟыҧ-ҟыҧхәа инасхалеит. Сара ҿыцха сиеит, снапқуа схы иқустҵеит. Нас иара стәарҭа шыҟаз аҟаҿыхәа ахаҧыцқуа алаҵара иалагеит. Ашьаарҵәыра сарганы сафошәа анаба, инаскьаны адгьыл аҽныкукны ишуаз ала ҩныҕҕын, шҧыла сызфауаз ала иаасын, иласыхнаҳәеит, нас сара сеимакны дара аибафара иалагеит, еиҿагылаңы. Уаҳа сара сахь иаанамышьҭит уи сызфоз ала. Иҵабыргны сара убри ала аасызкамшәар, ееи сзыҟаломызт.

Қуица лыҳәҳәабжьи алақуа ршыкьбжьи заҳаз ауаа еизеит, исхагьежьуан, исзырурыз рыздыруамызт.

Османбеи, иҩны абарҵа дықугыланы дыҧшуан, ибон ила сшафоз, аха рықуҿиҭуамызт.

— Уи сла иафо дызусҭада, дзышьҭази сашҭахь? — ибжьы иргеит иара.

Саб ихьӡ иҳәан, — «убри иҧа иоуп, ашколахь дцон», — иҳәеит уа исхагылаз аӡәы.

— Рқуақура згааит урҭ слақуа, иқунагоит, дызҭалазеи сашҭахь, иазиуазеи аҵара, иабгьы уаҳа иуӡомызт.

Аҵара акум, абра скамбашьқуа ихьчалар, изхарагьы ахырҵәы ифарын.

Абас ламысдарала дсыхцәажәеит. Иара иҩыза ала сызфоз агуаҵәа игуаҵәаны, сара сыҧсы еиқузырхаз егьи ала аҟарагьы агуабылра ауаа рзы ишимамыз ихы аайрҧшит, ауаагьы дгуарҭеит убас дшыҟаз ауаҷар Османбеи.

Еиқушәаз ауаа асакаса ҟарҵан санҵаны аҩны саарган сышьҭарҵеит. Қуица ҳзынниаз ахлымӡаах аагунылган, лыҧсы маҷхан дкаҳазаап, илыҵагыланы дыргазаап лыҩныҟа. Сани саби ргуреанӡамкуа сакасала аҩны санаарга иҟалаз рзымдырыуа игачамкхан, уаҕоу иибарыз иалаҧшит. Иҟарҵара, ирура рзымдырыуа еилахеит. Сара сшьабон, ашьа сылыҩрны аҵара иаҿын, сырзыршәыкьуамызт. Сыҧштәы схыгга сҟалеит, уажәы-уажәы сыҧштәы аҽеиҭанак‘уан, зны сеиқуаҵәахауан, зны сышкуакуахон, сыҧсы сылхухуа, адунеи еишьылҟҟараӡа избон. Усҟан аҳакьымцәа ыҟаӡамызт. Ҳқыҭаҿы дыҟан Сима ҳәа аӡәы, қыҭа «ҳақьымк». Саб, уи лахь аӡә дырыҩны дишьҭын, дааргеит. Сима иаалыцхраан, сеилырхит, снарҳәы-аарҳәны сырбеит. Исыхуаҧшуаз иџьаршьеит, стәарҭа, сызқуа, зегьынџьара маҿа-маҿа сжьы ҭыжәжәа сыфаны сахьыҟаз. Сан рыцҳа зымҩакы лҿы рханы аҵәыуара даҿын, дызбар ҳәа дшәаны.

— Ари ахуҷы ҕуҕуала дыфоуп, сара исылшом ихушәтәра, даажәга далзыргаша хушәтәҩык, — лҳәан, мап лкит Сима.

— Малс иҳамоу акы ҳаигӡом, ибаҳҭоит, быҽидкыл ххуҷы, — саб длыҳәеит. Сима дазыразхеит. Сара амца шоура сыман Сима «чшәшәи-чшәшәи» ҳәа лыҧсыҧ лҿы иҭарчны, дсыҭәҳәон:

— Умшәан, нан, умшәан, сара уажәыцәҟьа умцашоура сыртәоит, алац ашҳам хысҽуеит, — лҳәон лара. — Абыржәыцәҟьа уцаны, абри ахуҷы ицҳаз ала ахуц ааркудны лаҧшаҵәык азна ааугароуп, — саб днаӡылкит Сима. Саб дааиҵамхаӡакуа уахь, Османбеи иахь, дцеит.

— Ҽык иаҧсоу сламура, уҷкун цәыгьман изы исырҟудуама, исырдамыҕ‘уама. Насгьы иқунагоит иара дахьафаз, игуаҕьны сашҭа дышҧаҭалоз, — иҳәан, мап икит.

— Уанаџьалбеит, Османбеи, ухуҷқуа рҩыза иоуми, дрыцҳашьа, сычкун ала ахуц даҩумхын, — диҳәеит уи, саб дҕьаҵәы-ҕьаҵәауа.

— Ибзиоуп, алахуц усҭарц уҭахызар, уҷкун данбзиа-

халак дысзаашьт, скамбашьқуа ихьчалап, — иҳәеит Османбеи.

— Ибзиоуп, ибзиа, сыҷкун дыбзиахонда, уара дышԥоухызбаауеи, — иҳәеит сабгьы.

Саб алахуц анааига, Сима иааимылхын «чышәшәычышәшәы» ҳәа днақутәҳәан, нас амца аахуцшьшьааны, аԥырԥы инақулыԥсан, илблит ала ахуц, нас иалцыз аццышә сжьы тыжәжәа-тыжәжәаны иахьыказ иакулыԥсеит. Адырҩаены сара схьаақуа еиҳагьы еицәахеит, амцашоурала абылра салагеит.

Амашәырцәгьа сзыниаз заҳаз агулацәа, атынхацәа еизаны иахьа-уаха сырҷаԥшьон. Алакуқуа рҳәон, аԥхьарца адырҳәон, ахурашәа рҳәон. Усқан ӡынран, уахгьы-еынгьы аматцуртаеы сара сахьышьтаз агугуаҳәа амца еиқун. Аҷаԥшьацәа абыркь-быркьҳәа ататын иахон, алҩа харччыла. Убарт ашыкь быжьқуа ракун схьаа атқыс исԥырхагаз, исзымычҳауаз. Хуҷык схы здыруа саныкала лассы-лассы слызтцаауан Қуица, уи лшьапы дықугылазар слымбар луамызт сгуахууан. Уи илыхьыз здыруаз исарҳәомызт. Қуица ԥуԥуала дахычмазаҩхазаап. Жәохумш лхы дақуитымызт, уажәы-уажәы лиарта дылтцны дыҩуан, илтәым ажәақуа дналаҳа-аалаҳауа илхәон.

Ахушәтәҩы Сима, убрахь Қуица лыеҩгьы дыргалозаарын. Ашәара еиқузкша, дзыртынчша ҳәа длытәҳәалон, еитцақуақуақуакгьы ллыржәуазаарын. Сара Адқьа сылбарацы данаалоз, агурҩа дасыргон:

— Қуица дзаабмышьтуазеи сылбарацы, илыхьзеи, лгуы бзиами? — ҳәа слазтцаауан.

— Нан, сымшра зауша, абри амашәыр шәанақушәа аеныцәкьа, сашьа иԥҳацәа аан, рыҩныка дыргеит, дшааилак дсыманы сузааусит, — лҳәон, сгуы-схы шьышьуа Адкьа. Абар, амашәыр ҳақушәеижьтеи жәохумш тцхьан, Қуица ланаӡӡеи Адкьа длыцны сырбарацы нааит. Ҳҩыцьагьы ҳанынеиеаԥшы атцәыуара ҳалагеит, ҳалаԥырӡқуа ҳазнымкылауа. Нас ацәажәара ҳалагеит.

— Ашкол ахь бцало? — слазтцаамт сара.

— Мамоу, макьана сымцаӡацт, уара убзиахар, нас ҳаицпалап, уанӡа сцаӡом, — лҳәеит лара.

— Ашкол ахь бцалароуп, Қуица, ибыртцо аурокқуа аабгалар, арака баргьы саргьы еицаҳтцалап, убас қаҳтцар, даара баргьы саргьы иаҳзеиԥхоит, нас ҳҩызцәа атцаҩцәа ҳрыхьӡоит, ашықус анымтцәауа аԥышәарақуа раан акаеы хрытцахаӡом.

Абри иласҳәаз дақушаҳатхеит ларгьы. Уи нахыс ашкол ахь дцон, аурокқуа еицықаҳтцон.

Хымз нақьа дуӡӡак схы самыхуо анарта сыланан, ахушәтәҩы Симагьы аҩны дҳаман, еитцақуақуакгьы слыржәаларын, алацтыԥқуа рҿы акы ахьылшьларын, дсытәҳәаларын. Сима данцоз саб ажәхьак аԥа атцакуашо, ахш агуаеаҳәа измытцуаз литеит, сахьылхушәтәыз азы.

Сшыбзиахаз аниаҳа Османбеи аттаҳәа аацҳара дагеит, уҷкун дысзааушьтроуп, скамбашьқуа зыхьчо дсымам ҳәа.

Саб уи ажәа ихы ихнах'уан, игуы ԥнажәон, сишьтуазма хьчара! Инымтцәаӡоз аӡынра дуӡӡа цьабаацәгьала иартала исхызгеит. Иааит ааԥынра. Иԥхеит амра хааӡа. Адгьыл ӡлачқуа аԥстҳәа рхаччыла абара иаеын. Ашәаԥыцьаԥ еыхеит, рыбԥьы ԥтит, ашәтра иаеуп. Ауааԥсыра гурԥьоит, зегьы акака ирҿуп. Цьоукы аҳәыстақуа дрыцқьоит, цьоукы аандақуа қартцоит, цьоукы ацәаԥуара рнапы адыркит. Саб дбаҳауан, аутра дтан, сан аԥымшьы лалтцон уа. Сгулацәа, сҩызцәа хуҷқуа, Қуица дназлаз, хгуараеы ихумаруан, саргьы срыцын сеитцакы-еитцак'уа, макьана сыԥуԥуамызт. Саб ихьӡ ҳәаны аӡәы ибжьы иргеит агуашә ахьынтә. Уи ауаҷар Османбеи иакун. Саб адырра анирта, дизнеит Османбеи агуашә дахьадгылаз.

— Зақантәы иузаасыцҳахьоузеи, иуатәашьаны уҷкун хьчара дысзынаушьтуам акуу, ала ахуц анутахыз акун укматыруа уансышьтаз, — иҳәан, саб дыниқуцәкьеит Османбеи.

— Аламысда, аԥхамшьа, уара умшала сыҷкун улажә дафан, хымз дуӡӡак уажәы-уашьтан аԥсра дазкны дҳаман, аарлаҳәа иԥсы ҳзынхеит, ахушәтәҩы, дызхушәтәуаз жәхьак лыстеит. Иухаштма уара Тыркутәылантә уанааз узеиԥшраз, угуаран иабакнарҳауеи, иабакнырх'уеи ҳәа, уҷарыху еимаақуа тырԥаланы ауаа руҭрақуа убаҳауан. Ашьтахь, ԥҳәысеиба беиак улхадыртәан, уи лмал илымаз ухы иаурхуеит, уԥсы еивугеит. Уажәы уи аԥҳәыс лхатца иееиқуа ду унақутәеит. Ихылԥарчгьы ухоутцеит. Анкьа узлақазгьы ухаштит, убеиахеит. Шьта саргьы қьаранцьыс сқаутцар утаххеит. Ублақуа тцарԥаланы суршәарцгьы уаеуп. Нақ усԥыртц уара акуцьма агуатцәа згуатцәоу. Сыла уеаумырбан,

мамзар џеиџшцәгьа усҭоит, — иҳәеит саб.

— Ааит, уара «ќеџекоџлы қьеџеқь», излоугуаџызеи, усцәымшәазакуа, усҿапаџьны ушџасацәажәои, ухаџыцқуа ҭаџыххаа иусҭап, — иҳәан Османбеи иќамчы ахуи-аҿи аандкыланы иҩаирххеит, саб дисразы.

Ашырҳәа алеи-џси рыбжьара саб деиҭас дыуааза дҩаџьан, Османбеи инапы аартцәины, иќамчы ааимихын, ируааза иршәын, абнаанда илаиршәит. Иара дылихан, аҽы длалҳәаны, асаара дылкаижьит, ихылџарч ихыуа аќьеҩҳәа аҳәынтцәа илаҳаит, иаџура ааимихын, аҽы инақуршәны, днатцаќьан, ахы аҳьынахоз ицеит.

— Уаазцоз абри акун, ухьамџшџакуа узцозар, уца, мамзар еицәоу уакушәоит! — иҳәан саб днауишьҭит Османбеи. Иџсы аниоугушьа ихылџарч аҳәынтцәа ахьҭата иахьылажьыз иаалихын, уцаларгьы уцала, дықрымҽан дыҩит. Хысымҭак аќара днаскьахьан, иҽырхатцашәа даангылан, Османбеи ибжьы иргеит, саб ихьзҳәаны:

— Уааи, умшәозар, ара сыќоуп, — ҳәа. Саб ашырҳәа иара иахь иҿынеихеит. Османбеи дыҩит. Дџышәырччо даагьежьит сабгьы.

БАРЗАҚ ИҚҚАРА

Зқьы жәшәи жәаф шықусазын акун. Хкаарачанџшьҭахь еиџш аамҭа неихьан. Убри ашықусан саб ахьҩеижь еиџш аҭаҭын аарыхны иман. Ҽнак аҭаҭын аахуаҩы Басиаҭ ҽыла хгуара дааҭалан дылҽыжәтцит. Саб днеиџылан, аџсшәа ааибырҳәан, асасааирҭахь илеибагеит. Сара асас иҽы наганы аҽхарџарҭаҿы аџура нхысџьит. Саби Басиаҭи анс-арс еицәажәо иштәаз: — Куџь, уҭаҭын сааурхуҳарацы сузааит, ахуала ҳаилоугзозар, сара изгоит, — иҳәеит Басиаҭ.

— Басиаҭ, сҭаҭын усырхуҳап, аху алагьы ҳаинаалап, аха зыҿны аҭаҭын капанны иаңықууго аҽны иааќанатцаз аху аџара снапаҿы исуҭозароуп, — иҳәеит саб.

— Сара исуалу, уҭаҭын аҭыџаҿ икапанны изгоит, иќанатцо аџара узҭауа сара аҭаҭын ззаасырхуо аҭуџьар иоуп, — иҳәеит Басиаҭ.

— Уара аҭаҭын зззаурхуо, аҭуџьар ҳәа узҿу, уи Барзаќ иоуми?

— Ааи, уи иоуми! Уара дагьуууопеи, игура умгои?

— Уи иџсы цәгьоуп, сҭаҭын анапаҿы аху нагзаны иситом. Мап исызуҭом, — иҳәеит саб Куџь.

Уи ашьҭахь Басиаҭ Барзаќ неиҳәазаап, Куџь ҭаҭын бзиак аарыхны имоуп, аха исимырхуҳаит ҳәа.

Акыр бжьысхьан, ҽнак саб Гудоуҭа ақалақьаҿ дахьлеиз Барзаќи иареи еиқушәазаап.

— Басиаҭ, дҩасышьтуеит уҭаҭын аахуаразы, иуҭароуп, — ҳәа иеиҳәеит Барзаќ саб.

— Сҭаҭын уахьнымҳалан, Барзаќ, ушьҭан уареи сареи ҳгуы еихнаршәар ќалоит, — иҳәазаап саб.

— Уҭаҭын ииаќанатцо аху аџара анапаҿы инаусырк'уеит, нас ҳгуы зеихшәаарызеи, — иҳәеит Барзаќ.

Адырҩаҽеныцәќьа Басиаҭ аҩны даант, аҭаҭын имгар имуит. Аҭаҭын анырго сабгьы дацны дцеит, иќанатцаз аху аџара ааигараџы.

— Уажәтәи ала уҭаҭын иќанатцаз аху нагзаны исымам, Куџь, исыдхалаз аџара ари амчыбжьык уаакыдгылар иусҭап, — ҳәа иеиҳәазаап.

Саб, ишидыруаз ацәќьа иеаҿаиршәгушьеит, аха ақуҿымткуа иоуз иҭаҭын аху абжа иманы даант аҩныќа.

Саб деиҭацахт Барзаќ иҿы, иҭаҭын аху инхаз ааигараџы, аха усќангьы зегьы нагзаны имоуит. Убас, саб итәазы, џшьынтә дкацо-даацо диман. Аҭыхутәан, х-манаҭк аџара наидхалазеит аҭуџьар Барзаќ.

Акыртцхьап, ҽнак жәабаќа бчыќу аџьықуреи ҿырпны, ауардын инақуҭаны Гудоуҭа аџьырмыкьаҿы иганы иаҳҭиит, ҳгьежьны ҳшаауаз амҩан даҳџылеит Барзаќ. Саби иареи аџсшәа анаайбырҳәа: — Иухьзеи, Барзаќ, х-манаҭк аџара сара сзы иџара дууп, џьмахьак снаҭоит, изсумҭауазеи? — иҳәеит саб.

— Иахьа иааугазеи, уара аҳәынтцәа ушьклаҭаҭа, ухыс-хысуа ауардын аџхьа угылоуп? — саб иҳәаз имаҳазашәа, ҿааиҭит Барзаќ.

— Сара аџьықуреи аазган, аџьармыкьаҿ исҭиит, аха сара исҳәаз зуумырҳауазеи? — аҭак ќаитцеит саб.

Аамҭа џыруашәа џхьаќа ицон. Урыстәылан аилаҩынтра ќалеит. Абольшевик партиа иќанатцаз анапхгара иабзоураны, анхацәеи аусуцәеи ахақуиҭра роуит. Урыстәылан Асовет мчы шьақугылеит.

Аџсынгьы ҭынчмызт. Абольшевикцәеи аменшевикцәеи аибашьра иаҿын. Абольшевикцәа аиааира ргеит. Аџсынгьы Асовет мчра шьақугылеит. Аҭуџьарцәеи апомешьчикцәеи ишцәгьарахоз анырба, зхала рмазара кажьны, Аџсны иалтцны ицазгьы рацәаҩын. Макьана иаа-

нханы иќазгьы ыќан, урҭ гуђ'уан. Барзаќгьы анадел иман, амҿи аматәахуи злыҵшаз аҵлакуа рацәаны иаазаны изгылан. Барзаќ инадел иађныз аҳаблакуа рҿы инхауаз анхацәа амҿы азыҳәан хађсыра рбон, амҿылхырҭа рымамызт.

Хулбыехак, саб игулацәа дынрылалан иреиҳәазаап: — Уаҵәы шьыжьнаҵы шәкамбашьқуеи шәуардынқуеи неиҵаҳәаны, шәеихађсыхукуа нарыкуҵаны Абгаҩара хымҩак ахьеихагалоу шәнеи, устәи амҿылхра хцап, — ҳәа. Аҽны анааша ауардыни акамбашьқуеи неиҵаҳәаны, ҳамҩаныфеи ҳаҭак ала аҩи наганы ауардын инақуиҵеит, аиха, аигушә, ахьархь нарыдкыланы. Саргьы ауардын ахуда сныкуиртәеит. Иаргьы иеигушә ижәҩахыр иныкуҵаны, акамбашьқуа рађхьа днагылан, иҿынеихеит. Абгаҩара хымҩак ахьеихагалоу ҳаннеи, уа ҳаангылеит. Иҳашьҭархх жәаха уардын еиҵаҳәаны иааҳадгылеит ҳгулацәа: Дадын, Осман, Шьрыф, Дамеи, Мажара, Мамет, уҳәа егьырҭгьы.

— Ариаќара еизугаз, ҳара ҳазхара амҿы ахьҳауа ҳабаугои, Куђь? — ҿааиҭит Дадын.

— Амҿы ахьыќоу ауп ҳахьцауа, шәсышьҭал, — иҳәан, рађхьа дгыланы иҿынеихеит саб.

— Анцәиныс анцәа, уара Куђь, Барзаќ иккарахь ҳшуго, ҳзырђхашьаша акы ҳақуумыршәан, — ҿааиҭит Осман.

Рыкуцәакуа ажәҩан иаларсуп угуахуртә, иҳәандазҳәандаӡа ашыцәра еиђш еилагылаз ашәтә ҵлакуа ҳанрылагылеит. Ҳуардынкуа наргыланы, акамбашьқуа аахутҳартлан, иноуҳажьит. Саб ҵла дук ашьапы днадгылан, ађќара далагеит. Егьырҭ ҳҩызцәа, инађшы-ааҧшуа, икуанызануа, іќарҭашаз иакумшәошәа иааилахеит. — Шәзыђшузеи, мшәан, ађќара шәаламгои?! — рықуҿиҭит саб.

Уиакухеит, ҵлакы-ҵлакы инарыдгылан аҿаҩ-сеҩҳәа ађќара иалагеит. Ус «аа!» — рҳәан еибарҳәҳәеит џьоукы.

— Иќалазеи, иќалазеи? — ҳәа иааилеибаҵеит амҿђќацәа.

— Дадын аҵла датҵахеит! — иҳәеит аӡәы.

Зегьы ҳаибарыҩны уахь дызҵахаз аҵла ҳаакушаны ҳлахуађшызар, Дадын дқуацәӡа аҵла амаху еилачыра агуҭаны далагылоуп дыччо.

— Дадын, уанаџьалымбеит, уеибгоума? — рыбжьқуа неиларђсеит амҿђќацәа.

— Газараа шәара, иауазеи сеибгамкуа, ыы, сҿасыршьуазма сара? Аҵла аҿсықукны аҿаныланаха, сзацәымцошәа анызба, реиҳа амахукуа ахьаҕаз гуаҭаны снагылан, илсхыҩры иҵеит, — убас акуҵәќьоушәа, даасамырќулит, дҿаҧха-ҿаччо Дадын. Дадын усгьы алафҳәара идыруан, цасҳәа ишиҳәаз аурзымдырх'уаз, иаанбарччеит амҿђќацәа.

Дадын дзықушәази, иара иҳәашьақуеи алаф иххәааауа, ҭаҭынкгьы неимда-ааимдо ишахоз, ҳанынађш, Барзаќ илаба ныҵакшо, ҩыџьа ауаа иара иҿы аус зуаз иџны дааҳадгылеит.

Аиашазы, амҿђќацәа иааҧхаршьан, реихакуа ңкарыђсан, рҿырҭынчны иаагылеит.

— Ҳаи, абна уацәымђхааит, ажьрацәара алахь уоуаа̄ит, уара Куђь уоума, ажәлар рађхьа угыланы, сыбна ахшьаара иалагаз, — ибжьы ҵәыҵәӡа ҿааиҭит Барзаќ.

— Адунеи мардуануп рҳәоит, иумаҳахьеи, зны џьоукы халоит, нас даҿацьоукых. Уажәы азакуанқуа шҿыцхаз умбаӡои? Иумпыҵышәтрааз уккара ахцәажәара уажәшьҭа иађсам. Ари убна ада ђхасҭа умоуазар, уи ухы иқуукрын, Барзаќ. Сара сакузар узҿу, амала егьуцәызгом, сыхманаҭк ађара иаҵанак'уа аќара ауп изгауа, — дааччан аҭак ќаиҵеит саб.

Аҿаҳа ихулалазшәа, уаҳа ажәа мҳәакуа, днагьежьын дцеит Барзаќ.

АЕШЬА ИААРА

...Пђхынран. Ҳашҭа ҭбааҭыцә агуҭаны аҳаскьын иаҵәара қашәқашәо иќумшәышәӡа иаҵашьшьы ра дук ҭагылан. Иара ашьапы ашәпара ҩыџьа наӡа рнапкуа еибаркны иакудыршаргьы иакушомызт. Агылара мыцхуы иҳаракымызт, аха аҕаҕара ашәшьыра амехак ҭбаан. Иара иасышықуса 10—15 калаҭ акакан чађшьӡа иаҳнаҭон. Уи ашықусангьы ихыбны иаҿан. Убри араду ашьапаҿы саб инапала ахьатә ҵла иалхны иќаҵаз арымӡ гылан, уи ауаҩынаӡа ҭынч днаҳәы-ааҳәуа дықуиартә аурагьы аҭбаарагьы наӡан, ахчныз иара иаџќаҭцаны иаман.

Убри аҽны даара ишоуран. Амра аџәгылара ачҳара даара иуадаҩын. Саб иеимаакуа аашьхыршәашәаны

инкаҧсаны убра арымӡ дықуиан. Сан ашьашәыр аҿы амшәцәа каршәны дықутәаны аҧырқь-ҧырқьҳәа аласа ахахара даҿын. Сашьцәа ҳҩык, Ардашьыни, Қуаҵиеи, сашьеиҵбы Михеи, ҳаҳәшьазаҵә Жьениеи, сареи ара ашьашәыраҿы ҳахумаруан. Зны аҭырас енсара ҳаҿын, зных араҧақуа ҿыхны ахаҳә иқуҵаны, ҽакала ҳасуа еиҟуҳаршәшәон, ичаҧшьӡа акакан аагулыршәан, нас уи ҳнасны иааҧены арыц пашәӡа иаагулхны афара ҳаҿын. Убри аамҭаз ҳламуракуа: Дыргьежьи Мышәқьари ахыусуҳәа ишуа еиҧхныҩлан агуашә ахь рҿынархеит. Ҳаҧшызар, ҽуаҩык агуашә дадгылоуп, алақуа дрыцәшәаны ашҭахь дызҭалом. Уи дшырбазҵәҟьа, сани саби еибарыҩны уахь рҿынархеит, иаргьы агуашә аадыртын ашҭахь дааҭаргалеит. Аҽыуаҩ ашырҳәа дылҽыжәҵын: — Уа мшыбзиақуа, аҧшәмацәа шәзеигурҕьаша ажәабжь бзиак шәзаазгеит! — иҳәан, деихаччо саб дынидгылан дигудрыҕуҕуало даагудикылт, убас сангьы даагудикылеит уи.

— Ҳзеигурҕьаша ажәабжь бзиа ҳзаауигазар, уиами ҳаргьы иаҳҭахыу, агурҕьаҿҳәаашагьы уҭатәыми, — исеиҳәарызеишь ҳәа саб дӡырҩуа даагылт.

— Уашьа Мекьҭаҭ Ҭырқутәылан иҟаз даан Гудоуҭа Шьаҳан иҟны дыҟоуп, убри уасҳәарц сузааишьҭит Шьаҳан.

— Иашоума, мшәан, исоуҳәо уара Басиаҭ, — иҳәеит саб дыччо, даaикуҵәиашан уи Басиаҭ дигудырҕуҕуалан дгудикылеит, деиҭагудикылеит. Сан рыцҳагьы дикуҵәаашо, лнапқуа ыргьежьуа дгудылкылеит уи асас.

Саб иҵьыба ҧаракуак ааҭихын, гурҕьаҿҳәаашас ажәабжь аазгаз Басиаҭ иҵьыба инҭеиҵеит.

Ус, саби Басиаҭи рнапқуа еибаркны еиқугурҕьо, еицәажәо ишааиуаз, ара ашәшьыраҿ арымӡ иныкутәеит. Сан ҧыҭраамҭак дырзызырҩуа дгылан, нас амаҵурҭахь днеит.

— Саҭамзааит, Басиаҭ, уажәы сааиуеит,—иҳәан саб дҩагылан агуарҧ шыҟаз дныкугылан Шәлиман ҳәа ҿиҭит: — Шәлиман уҽеилаҳәаны ҽыла уаaироуп ирласны, ҵьара царҭак сымоуп, — иҳәеит. Нас дҩагьежьын, сеиҳабацәа аҩыҵьагьы ишьҭын, ҩ-ҽык дааиргеит. Саб аҽқуа ирыцқьан, акуадырқуа рықуиҵеит. Убри аамҭаз Шәлимангьы ҽырххыла ҳашҭа дааҭалеит, дылҽыжәҵын иҽы наганы ахырҧарҭаҿ иҿаҳәаны, дааин асас аҧсшәа иеиҳәеит.

Уи акухеит, рыхугьы мазеихахьан, аҩныҟа илеибаган, рнапқуа ӡәӡәаны рхуы илахатәеит, рқьафқуа ҳаа иҟаҵаны рхуы иҩахыҵит. Уаҳа имтәақуа рыхҩыкгьы ҩҽыжәлан, аҽвақы нрываргыланы иҵеит Гудоуҭаҟа, саб иашьа Мақьҭаҭ даргарацы.

Амҩа ианықулоз: — Еи, бара, ҳара ҳаанӡа ҧҳәыс мусхула уаххьа ырмазеины ибымаз, ибдыруазааит сара счара уаҵә шакуу, насгьы ачқунцәа шьҭны Шьрыфи, Мачагуеи Данаҟаии — ҳгулацәа хумҽхан иааратәы иҟаҵа! — иҳәеит саб.

Сан абҕьааҳәа даақугьежьаан, лгулацәа аҳәсақуа дрыҧхьеит аҵхыраараз.

Сан Қатерина ачқунцәа идлыршьит агуагушьқуа, акутқуа, убарҭ агулацәа ҳәсақуа еимцкласны ишахуҭаз еиҧш идырмазеит.

Асасцәа рааира ҳазыҧшын. Амра аҭашәара аӡә ишәара аҟара агын. Ҳгулацәа ҳзыҧхьаз ааины иҟан, ус асасцәа раҧхьа дгыланы иааиуаз саб, иҟамчы аҧҵаҵа апҟацаҳәа аҽы агучам илаахаз, хысбжьык аҟара абжьы геит. Саб гурҕьарак далаҟаны данааиуаз, агуашә амыртыкуа ҽыла дахыҧон, уажәгьы убас аҽы еиҵас иууаӡа иҧан, агуашә иахыҧан, ашҭа иааҭаҧалеит. Уи акухеит, ашырҳәа дылҽыжәҧеит саб. Егьырҭгьы агуашә аадыртын, ашҭа иааҭалан, илҽыжәҵит.

Иимбацыз ҵьоук ракузшәа иҵааиз асасцәа дырҧылан, раҧхьа агурҕьаҿҳәааша аазгаз Басиаҭ дгудикылеит, нас иашьа Мекьҭаҭ дгудикылеит, ус даарылагьежьын ҧҳәыс, хаҵа игылаз зегьи ҳгулацәеи гудикылеит, ихыдикылеит саб. Абри, сашьа Мекьҭаҭ, Ҭырқутәылантә иааз иоуп ҳәа ҳгулацәа дыдирдырит. Усгьы дышҧоузымдыруаз Мекьҭаҭ ишәҭца маҭәала дшаҧснытәымыз удырратә дыҟан. Раҧхьа абыргцәа неин Мекьҭаҭ игудкылара иаҿын. Нас сан днеин Мекьҭаҭ дахьгылаз хынтә дикушеит, ус лнапқуа ыргьежьны дгудылкылеит, агурҕьаратә ҵәыуара даманакʼуа. Абыргцәеи асасцәеи ара-ҵла аҵаҟа игылаз арымӡ инықутәеит, ҵьоукгьы аҟуардәқуа инрықутәеит. Аҳәсақуеи аҿари рхаҵгылан. Саб амаҵурҭахь днеин длыҩнаҧшит. Афатә, ажәтә зегь мазеины иҟан, уи даара игуы иахуеит. Ус саб асасааирҭа длыҩналан, имаз ирепҕьыз акаракултә хылҧарч, ахьатә ҧштәыла аакныхны, иманы днеин Мекьҭаҭ ифес аанхихын, ахылҧарч неихеиҵеит.

— Абыржәшьҭоуп уара сашьа уаныҧсыуахаҵәҟьа,— иҳәан, саб дыччо ихгьы днагуӡит иашьа.

Аамҭа мгақуа асасааирҭаҿы еихҳәа-еиҵҳәа игылаз

аишәа чара иахатәан уаа 20-ҩык рҿынӡа. Ахәсахуҷқуеи аҷкунцәеи уа аишәа чараҿы рыдтәалара азин рымамызт аҧсыуа ҵасла. Акрыфара-акрыжәра напы адыркит. Аныҳәаҿақуа акыр анныркыла ашьҭахь: — Аҧхьарца сзаажәг, — иҳәеит саб. Ирҭоит аҧхьарца. Инаҧҳа Қьагуа иашәа аирҳәоит, идырҕызуеит зегьы.

— Данаҟаи ухатҟы, абри аҧхьарца уаха уара иутәуп, инанаҭахыу иаурҳәалап, — иҳәан саб, дҩагылан аҧхьарца наиркит казылбашьс иалырхыз Данаҟаи Агрба. Данаҟаи аҧхьарца архәара дналагоит, ус аҧсуа ашәақуа архәара дшаҿыз, ажәытә аҧсуа ркуашага ашәа аацәыригоит, ибжьы ҵары ҭганы аҧхьарца иацҳәо. Итәазгьы игылаз арҧарцәагьы арҕызреи аинҟьареи иалагеит. Саб аишәа даахыҵын, азхаз дныҟугылан дгьагьо акуашара даҿуп. Нас дааҭгылан: — Сашьа Меҟьҭаҭ, уааи ҳанцыкуашап! — ҳәа ибжьы иргеит саб. Меҟьҭаҭ аҧсуала иааҵьоушьартә дкуашеит.

— Данаҟаи ухатҟы, иукыу аҧхьарца зныҟ исаҭәашьа, — иҳәеит Меҟьҭаҭ.

— Аа, абар ухатҟы, — иҳәан Данаҟаи, аҧхьарца Меҟьҭаҭ инаиркит. Иаирҳәоит ажәытә аҧсуа фырхацәа рашәақуа: Аҵыр-иҧа Қьамышә, Наҧҳа Қьагуа, Самахьхуаа рашәа. Амҳаҵьырцәа амҩа ианыҟуз, уа Ҭырқутәылан ианнеигьы ирхаанхаз аҳтыс еиқуаҵәа хлымӡаахқуа иҟалаз, изыниаз. Уи агурҧшаага абжьы игоз, убас игуҭшьааган, изаҳауаз ауаа ирзычҳауамызт имҵәыуакуа. Иара Меҟьҭаҭ илаҕырӡ иҿыкьасо иҧаҭацқуа ирылыхухуа алеира иаҿын, аха уажәы уи арыцҟьара аха имамызт.

Уи ауха Меҟьҭаҭ Лакрба аҧсуаа рмузыка архәареи, рыҟуашареи рганахь ала абаҩхатәра ду идоуҳа ишалаз ҳирбеит зегьы.

Саб иашьа Меҟьҭаҭ раҧхьаӡа акуны ҳашҭа данааҭалоз уаҩы даагуеиҭаратәы иныҧшуан игуы иҭыҧхааоуаз аразреи, аҟьиареи, аҟушреи. Дыххаччо, ибла ҭбаақуа ҭыршаша, иршаҟьшаҟьо блала зегьы ҳаимидон. Сара иахьеиҧштәҟьа исгуалашәоит, сыблақуа ҭырхаха, дсаркьоушәа санидыҧшылоз Меҟьҭаҭ. Меҟьҭаҭ иоура, иҭбаара днаӡааӡан, ихы-иҿы аиқуара даманак'уан, дгукын, ибла агуқуа жәҩан ҧштәылан, иӡамҩақуа акыр иааҭбаан, ижакьа карффа исан, иҧаҭаҧшьқуа жәпацәамкуа ихаршаланы иӡамҩақуа иркыдын, ижәҩахырқуа ҭбаан, иӡара пан, деилаҳәан европатә маҭәала, ихан аҵәаҧшьра иаамазк'уаз афес, абарфынтә чыху еи-

қуаҵәа шәыршәыруа. Насгьы сара зегьы реиҳа сгуы иааҭымҵәаӡо хҭысны схаҿы иаанхеит, Меҟьҭаҭ Лакрба зыда ҳаҩны дмаанцыз ауыха иаҳирбаз ибаҩхатәра, ҟазарала аҧхьарца архәареи, иашәаҳәареи, икуашареи.

Меҟьҭаҭ Лакрба ҕуҕуала далахууп наҵьнатә аахыс аҧсуа жәлары ирымаз рмузыкатә инструментқуа рышьаҭа мырӡкуа ашьҭыхреи, рыҟаҵареи, рцәыргакуҵареи, рарҳәареи аиҿкаара. 1877 — 1878 ш. ш. раан аҧсуаа Ҭырқутәыланҟа ианагаз Меҟьҭаҭ Лакрба ихыҵуан 4 шықуса, иашьеиҳабы Қуҵь ихыҵуан 6 шықуса, раҳәшьеиҳаб Рафида илхыҵуан 13 шықуса. Усҟан дара рани раби ҧсхьан, еиҭымцәан. Рафида 17 шықуса анылхыҵуаз аҭырқуа Вазир иҧа ҧҳәысс дигеит. Лашьа Қуҵь Аҧсныҟа иаауаз ҵьоукы дааргеит. Меҟьҭаҭ хуҷы иаҳәшьа Рафида лыҩныҟа Стамбул ақалаҟь ахь дылгеит, уа ашкол дҭалҵеит. Меҟьҭаҭ абжьаратә ҵараиурҭа даналга ашьҭахь, дҭалеит аиҳабыратә ҵараиурҭа аиуристтә факультет, ибзиангьы далган, иара Стамбул ақалаҟь аҿы изанааҭ ала аусура далагоит. Меҟьҭаҭ қуҧш абаҩхатәра ҟазара идоуҳа иалаз дарҭынчуамызт, уи данхуҷыз инаркны амузыка бзиа ибон. Аҭырқуа ҳәынҭқар иаҳҭынраҿы еиҿкааз ашәаҳәареи акуашареи ихы рылаирхууа далагеит, уаҟа иҵон амузыкатә архәагақуа рарҳәашьа. Меҟьҭаҭ иахьеи уахеи хуцырҭас иман, игуы иҭҵхон, наҵьнатә аахыс аҧсуа жәлары рмузыкатә хархуагақуа, амҳаҵьырра иахҟьаны ишьҭаханы иҟаз, убарҭ мырӡкуа рцәырҕареи, рышьақургылареи.

Иҭахқуаз зегьы анеиқуиршәа ашьҭахь, аҧсуа музыкатә архәатәқуа нара имахуҿала рыҟаҵара нап аиркит. Иҟаиҵеит: аҿырпын, аҧхьарца, ачамгур, аҩымаа, ахымаа, ауазрҳәага, абом-бум, адаул, аинҟьага, аҷыжь, абыкь.

Уаҟа амузыка адырҩцәа рыла игуарҭеит архәагақуа, насгьы иара автор ишаирҳәоз иазыӡҩрит, даргьы иадырҳәеит, иагьазгуарҭеит ахархуаразы ишмаҭәахуз. Аҭырқуа еиҳабыра шақушаҳатхаз ала, Меҟьҭаҭ даалаган амузыка аганахьала агурҭҟул бзиа змаз ашәаҳәацәеи акуашацәеи аҧсуа мхаҵьырцәа рыҷкунцәеи рыӡҕабцәеи ирылҟушәаны 30-ҩык рҿынӡа еидгылеит. Убас нап аиркит аҧсуа ансамбль аиҿкаара. Мызқуак рышьҭахь ансамбль асценаҿы иқугылеит, убри раҧхьатәи рықугылара аан хар амамкуа ахушьара арҭеит. Уи ашьҭахь аҩынтәтәи, ахынтәтәи рықугыларақуа раангьы ахуаҧшцәа ахушьара ҳаракы анаршьоит аҧсуа ан-

самбль. Зегь реиха ахуаҧшцәа иџьаршьоз, интересс ирымаз ргуҧ артистцәа азҕабцәа ракун, урҭ рыблақуа ҭыџьџьаауа, ичча-ччо, рыҧшрақуа бзианы, игукны, роурақуа, рыҭбааракуа наӡа-ааӡаны, рӡаракуа ҭкуцәааны, еихашьқьыруа ахьаҧштәыла рыхцәкуа ҳәаны, иҧаны, ишәпа-шәпаны рызкуа икыдзи, насгьы ашәа анырхәози, амузыка анадырхәози, ианыкуашози. Убас ачкунцәа артистцәа роуракуеи рыҭбааракуеи еинааланы, рӡаракуа паны, раҧсуа кумжәы ецәакуа иҭаӄаца ирышәҭаны, рҳазырҭра акаламкуа хыш-хышӡа, ирымҕан ихьӡыркыз рмаӄакуеи рӄамакуеи, ахьаҧштәыла рхылҧарчкуа ирхарҕуҕуа ирхаҭаны, итыр-тыруа ирышьаз азиацккуа, алаҧш акукра уадаҩны шьапҧыкула ишьацәхыртәуа, авырвыр еиҧш иласны ихагьежьуа ианыкуашоз. Насгьы азҕабцәеи ачкунцәеи еилагыланы амузыка архәо «Шьараҭын» ашәа ианацкуашоз ухәа зегьы рыла иблахкыган, игуазырҳаган, ахуаҧшцәа рзын.

Мекьҭаҭ Ҭыркутәылантә дыбналан данаауаз ишәандыӄура иҭаҭаны иааигеит ҧхьарца хучык, уи злыхыз аатә ҭиаа мҿы акун, иара даара иҧшӡаны иӄаҭан, абжьы ҭарын, иҳаракын, еилган. Даатәар, убри аҧхьарца архәара дналагон.

Мекьҭаҭ Ҭыркутәылантә дшааз заҳаз ауаа дырбараҵы ирацәаҩны иҳаҿцаауан, урҭ зызҭаауаз ажәабжькуа, иара ирласны аҭак ритон. Мекьҭаҭ ҳаҩны асасцәа аныӄоу аума, ма ҭаацәала ҳанааизынхоз акузаргьы лассылассы аҧхьарца аирхәалон, ҿаҧыцлагьы иацихәон. Уи агуаӄратә мелодиа анаирхәоз абжьы заҳауаз ргуы аҭанӡа иҭыблаауа аҭәыуара иалагон. Насх ахьӡыртәракуеи, алафкуеи аҧхьарца иантаны ианаирҳәоз, изаҳауаз агуахуа рнаҭон.

ҬАҬРАШЬИ ӃРЫМИ

Бзыҧын, қытак аӄны дынхауан Емхаа Асланкьари. Убри диман ҧазаҭцәык, ихьӡын Ҭаҭрашь. Арҧыс Иналаа рҭыҧха Асида ҧшӡа аргама, лҭаацәа ирдыруа, дизхәаны дыӄан. Лара азҕаб дааразa бзиа дылбон Ҭаҭрашь. Иаргьы убри Асида ҧшӡа илеиҕьеишьоз аӡәгьы дыӄамызт, иареи лареи анапеимдахьа еимырдахьан. Хкаарачаншьтахь ачара ду уны, даангарацы аҿхәара ҧҭәан.

Ҭаҭрашь ихааӡалаз ибзыцәашьа, Цьыҭкьарии иареи еиқулацәан 30-30 шықуса иреиҳамызт. Дара аҩыџьагьы бзиа еибабауан, иахьа хулаанӡа еибамбар рзычҳауамызт. Дара ирзеиҧшны, аҧсаса рацәаны ирыман, избашаз ахышьцәагьы рыман. Есышықуса шьхацан, рыраху ашьха иаңырышьҭуаз, даргьы агужькуа ирыкутәан ирыццауан, уа ашьха ианҩеилак агуарҭа амҧан акьала дыргылон, акунарҭакуа ӄарҭцауан, азыхь ржуан, рыҧсы аныршьалак ашьҭахь, ианырҭахыу рабџьаркуа рыманы шәарацара ицауан, реидаракуа ашәарах жьы ааргон, шәарах жьыла ичауан. Шьхабжаҳәын, ршылеи рџьыкеи нтцәан Цьыҭкьари ахьатра аашьҭыхны, агужь дҩакутәан Бзыҧын — аҩныӄа дааит. Аҩны дахьааиз хыла-гула еилан — аҭәыуара-ахьра дналаҳаит.

— Иӄалазеи, шәанаџьалбеит, шәзықушәазеи, ҧсра ӄалама? — дҭаааит Цьыҭкьари.

— Аҧсра ҳақушәандаз еиҳа еиҕьымзи, дҩадатә Маануп рҳәеит, убри лара азҕаб дибаҳьазаарын, бзиа дибон, насгьы аратәк чарҳәаҩыс димазар акухарын, Иналаа рахьгьы, ҳара ҳахьгьы ахацәа ныӄуара иӄан, убри аиҧӄьамҭа иеакуршәаны, ауаа цәгьакуа ицны ааин, аҳәсакуа шеибарҳәҳәоз, хҭаца рыцҳа аҭәыуара, ахыркукура дшаҿыз, дааимлаҳәа дыркын, дрыманы ицеит! — рҳәеит.

— Ари ахҭыс бааҧс аныӄалаз ауаа рыцәа аҧсымҭаз ауп. Ас ӄалеижьҭеи иахьа хымшуп, — ҳәагьы нацырцеит.

Абзыцәашьа Цьыҭкьари амзаатә изааит, иӄаиҭарыз изымдыруа, дгьежьыхынҳәуа дықухеит. Нас ашырҳәа днеин, иабџьармаҭәеи иџьаҧхани аашьҭихын иҿынеихеит.

— Дад, Цьыҭкьари, уаасзызырҩ зны, уцашьа сҭахзам, уи узызцо амҭарсҩы, иара уажәы игуы иеануп, дыҧшыхуеит, насгьы иара дзыхьчо, ихылаҧшуа ауаа имоуп, иара дысшьуеит ҳәа ушаҿу, дара уара уршьыр алшоит. Уи ишьра ада ҧсыхуа амамкуа иӄалозар, уажәы акум хучык иаахыблахыџьроуп. Уажәы уара уца уашьа Ҭаҭрашь иахь, уи иӄалаз, шыӄалаз иаҳәа ицәымӡакуа, уи иоуп аус злоу, —иҳәан Асланкьари дилаҳәаҭан Цьыҭкьари дикит.

— Иуҳәаз саҳаит, Цьыҭкьари, — иҳәеит иӄалаз анеиҳәа Ҭаҭрашь, — уара уи аӄара угуы изаурсуазеи, угуы рҭынчны уӄаз, даара хьымӡҕысгьы иумкын, ашьаура анаҭахо, ара ҳаӄоуп, нас узыцәшәозеи, уи илеиҕьу азҕабгьы дхаҧшаап!

Убри нахысгьы иӄалаз ахҭыс бааҧсы даара хуцыр-

тасгьы имкит иара. Илахәыхреи иаҳаитқуиҭи еиҕьымхазар еицәамхеит. Ҭаҭрашь усгьы ибаѳхатәраны илан ашәарыцареи, акуашареи. Хумҿханла ахьшьцәа анааилак, акрыф-акрыжә ианеилгалак ашьҭахь, акаѳҳәа ашәа аацәыригон Ҭаҭрашь, нас дшьацәхыртәуа акуашара далагон, убас маҷк иадамхаргьы гуалак имоуп ҳәа уирбомызт. Ианаашалак, ибзыцәашьа диманы шәарацара ицауан, иара ашьабысҭа даѳызан, егьа хра бааԥсызаргьы дыннакыломызт, ишәақь ԥышәан, иназқуикыз агуы иҭашәон, иблақуа ԥышәан, еихақусҙомызт, данхысуаз игуы шәаҙомызт, агуамч иман, егьа ишәарах дузаргьы днышьҭасны иаашьҭԥааны иқуақуа иқуҵан иахьиҭахыу игауан. Иара убас ибзыцәашьа Цьыҭқьаригьы алшара иман, ихуԥха диеиҵахаҙомызт. Макьана акыр ихшәашәаран ашьха. Нас амш бзиа рҿақуршәаны ашьхантә илбааит аѳныќа. Агужькуа хԥа реидара ашәарахжьҵааи ашәырѳеи ааргеит. Аѳны мчыбжьык аќара рыԥсы ршьеит. Нас ашьхантә илбааргаз рыҿқуа аҙаќны ирган илалажьны иркуабеит, рыԥрыцәкуа рԥеит, цаха ќаԥшьыла иҿархәеит, ихьҙыркыз ркуадырқуа аҿқуа инрықурҵеит, руапа хулдақуа ирҿны акуадыр ашьҭахьтәи амаха иадырхәалеит, аԥсыуа маҭәала рҿеилархәеит, акаракултә хылԥарчқуа рхарҵеит, ихьҙыркыз рмаќақуеи, рќамақуеи, рҭапанчақуеи рыќунырҵеит.

Аԥсуа ҵасла Цьыҭқьари днеин Ҭаҭрашь иҿы даахан иҿышькыли иаҕуреи кны дҿыжәиҵеит. Иаргьы иҿы дѳақутәеит. Нас Ҭаҭрашь иҿы чараз аруны, агуарԥ аҿы ирхумарит. Убас Цьаҭқьаригьы иҿы ирхумарит. Нас дара аѳыцьагьы рыҿқуа еиваргылан идырхумарит.

— Сани саби, исхәо шәаҳауоу, ҳара ҳауацәа, ҳақулацәа ҳанрылс-аарылсны иаабоит, жәамшќа ҳшәымбозаргьы шәаҳцәымшәан, — иҳәеит Ҭаҭрашь.

Абзыцәашьеи ахуԥҳаи Бзыԥын ақыҭақуа рҿы лада дыќа, ѳада дыќа, рыуацәеи рықулацәеи рахь инаиааит, ашьтәақуа рызшьны, ачарақуа ахьырзыруз ќалеит. Ачараҿ ашәаҳәареи, аинќьареи, акуашареи ауаа аналагалак, Ҭаҭрашьгьы дрылагылан ашәаҳәареи акуашареи далагон, убас аҿырхумарракуа раангьы иаргьы дрылан.

«Ҳан, цьушьҭ, имцахумыцәааит Ҭаҭрашь, игуаҵәоузеи, иԥынтца фѳы ҭамсҙои, нҵегьы ахаҵара илаз цьаҳшьон, аха дшәаргундазаап, изҳәаны иќаз аҙҕаб диҵхны дыргеит, ахьымҙҕ ганы дыќоуп, иара уажәы излеигуаҕьуазеи ашәаҳәареи, акуашареи, аҿырхумарреи, башақ иакузаап ҳаҭауад ичкун заҵәы!» — ҳәа хьаас ирыман иуаажәлар.

Уи аѳадатәи аҭауад Қрым, дыԥшын ѳышықуса раахыс, Бзыԥынтә имаз ичарҳәацәа иаҕа избаху злаиарҳәози, насгьы убри азы Ҭаҭрашь иуаажәлар рҳәамҭақуа инарықуршәаны акыр игуы рҭынчны дыќан.

Уаанҙа Қрымгьы Ҭаҭрашьгьы аҕара рыбжьалаанҙа еиҭанеиаануан, еибадыруан, иара дахьынхозгьы дацәхымќьаратә Ҭаҭрашь идыруан.

Дара, иахьцоз иахьаауаз аҙәгьы изымдырауа Ҭаҭрашьгьы Цьыҭқьаригьы ауха ҭхыбжьон ауаа рыцәаԥсымҭаз Қрым игуашә инадгылеит.

— Уара Цьыҭқьари, сара саиаанҙа абра аҿқуа рҿы усзыԥшыз, — иҳәан, Ҭаҭрашь агуашә ааиртын, ашҭа дынҭалеит. Устәи, Қрым имҳара ашә днадгылан днаснасит.

— Уарбан, уаха ҭхыбжьон ашә иасуа! — ибжьы аагеит Қрым.

— Уара, Қрым уоума зыбжьы гауа?

— Ааи, сара соуп, — аҭак ќаиҵеит Қрым.

— Сара иуҭаазгьы Бзыԥтәуп, Ҭаҭрашь Емхаа, ашә аарты, уахь слеиуеит! — иҳәеит Ҭаҭрашь.

— Унан, хаас сара, ашә аауртыр уишьуеит, иаауыртын! — лҳәеит иԥҳәыс Сида.

— Ибҳәашьоузеи бара, уи ахаҵа аламыс имоуп, ахаҵара злоу уаѳуп, уи зҿеилыхыу ахаҵа диеиканаум, — иҳәан дааин амҳара ашә аауиртит, даҵамхаҙакуангьы: — Уа бзиала уаабеит! — иҳәан Ҭаҭрашь днеиԥылт.

— Бзиа суба, цәгьа суба, суҭаант! — ҳәоушақуа рнапкуа аавибадыркит дара.

— Сшьа зурцы сузааит!

— Ишԥоуҭахыу?

— Хԥа алаԥшра усҭоит!

— Сузызырѳуеит!

— Актәи — сара сшеилаҳәоу еиԥш уаргьы абцьарԥсараха уҿеилаҳәа, нас абцьарла — ҭапанчала ҳѳеиҿагыланы ҳаибашьып. Ҳауа аиааира згаз, афырхаҵа иоуп!

Аѳбатәи — аҳәақуа рыла ҳаибашьып!

Ахԥатәи — махуҿала ҳаиқуԥап, ҳауа икаҳауа илымҳа хҵәазааит! Шьҭа уара рыуа иуҭахыу алх, — иҳәан акуҵара ќаиҵеит Ҭаҭрашь.

— Нас, ус анакуха, ууааи махуҿала аиқуԥарала ҳалагап, — уа дазыразхеит Қрымгьы.

Қрым, иара игуанала махуҿала аиқуԥарала анаан-

ра шԥеимгари ҳәа дгуӷ'уан, избан акузар, еиҳа дышәпажәпан, гыларалагьы деиҳан.

— Убас анутаххa, ибзиоуп. Уст абарт, иахьутахыу цьара иќатца! — иҳәан Ҭаҭрашь иабџьарматәа ааиќуниҳын Ќрым инаиркит.

— Уеенлаҳәа сара сшеилаҳәоу еиԥш, аԥсыуа матәала, уажәы уеилаҳәаны ушыќоу ала ҳаиќуԥар, ахацара иатәым, ламысдароуп, — иҳәеит Ҭаҭрашь. Ќрымгьы дласны иеенлеиҳәеит.

Аиќуԥара иалагеит, адауцәа реиԥш еигудыззала. Адашьма дыртцысуеит, еилабганы лада еизќуеып уҳәаратәы. Лара аҭаца қуашьдагь ахыза лхы итарԥаны, лыблақуа тцәахны, дқьызқьызуа атцәыуара даеуп.

Абар шьта саатыбжак аќара тцит аиќуԥара иаеижьтеи. Ирхылтцуаз рыԥсыԥ ауаѳы раԥхьа дгылазар, дканажьратә еиԥш амч аман, азы иалаҳаз реиԥш, аԥхзы иаганы иќалеит. Ус, атцыхутәан Ҭаҭрашь шьапеаршәк ќаитцан, Ќрым игуы хаххала адашьма дықуҳаит. Ҭаҭрашьгьы уи игуы длықутәеит.

— Ҳаԥќара иҳамаз наҳагзароуп! — иҳәан Ҭаҭрашь иџьыба ачақы аатыхны, ахырст ҳәа Ќрым излымҳак аахтцәаны инкаиршәит. — Иазхоуп сгуахууеит, Ќрым,— иҳәан ичақы аеы рыцќьо, днеихытцын, дѳагылеит Ҭаҭрашь.

— Афырхатца Ҭаҭрашь, нахьынзахутаз ушьа ууит. Аринахыс сара суԥырхагам, — иҳәеит Ќрым.

Ҭаҭрашь иабџьар матәа ахьықуз иаақуихын, иќунитцеит, ихылԥарч ихеитцеит, иаҳәа ижәѳахыр инхишьит, ашьшьыҳәа амҳара ашә аиртын, дындәылтцит.

— Сгуы итаз насыгзеит, ҳеыжәлап Џьытқьари!—Иѳеыжәлан, Бзыԥќа, рыѳныќа иааит.

Ари ахтыс џьбара иќалаз дара Ҭаҭрашьи Ќрыми, насгьы Ќрым иԥҳәыси рыда азәгьы издыруамызт. Убас Џьытқьаригьы иќалаз ахунган идыруан, аха уигьы зынза иеы итыхны џьара иҳәараны дыќазамызт.

Аамта ԥыруашәа ԥхьаќа ацара иаеын. Абар шьта уи ахтыс ќаленжьтеи ѳышықуса ирзынаԥшуан, аха Ҭаҭрашь ашьаура иќаитцаз ишыќатцаз ала даныеехуашәа акузаргьы, џьара иеы иааҭыхны азәгьы иеимҳәацызт, ауаа ишьтарцәан иман. Ќрым иакузар, илымҳа ахтцәарста ихтырԥа ихнаѳауан, азәы ибазомызт, иара дзықушәаз абри ауп ҳәа џьа иҳәараны дыќазамызт. Ажәакала Ҭаҭрашьи Ќрыми ирзеибауз ахтыс шьтарцәан иќан,

Бзыԥын дыќа, ѳада дыќа дарбанзаалак азәгьы издыруамызт.

Абыржәшьтоуп Ќрым ихшыѳ ихаеы нанаан, ианидыр, ахатца бзиа ламыс змоу ихы иатәеимшьашаз иара ихы иатәашьан, дшымѳаԥс Ҭаҭрашь иеынтә. Абыржәоуп Ќрым аламысдареи аԥхашьареи шымѳаԥигаз анеилиќаа. Иѳыза Ҭаҭрашь изҳәаны иќаз азӷаб иара дымтцарсны дахьигаз азы иара иќунагаз дақушәан дшыќоу.

Абыржәшьтоуп Ќрым ихьыз зегьы анигунига.

Ќрым, даалаган зеиӷьыќамыз аеқуа хԥа рхианы, акуадырқуа разнышны, ихьзыркны иќаз убарт аеқуа инрықуитцеит, зеиӷьаќамыз ацә наза-ааза ашаха нахатцаны иргылеит, нас быжьѳык абыргцәа-аќушцәа иқыта иаиуаз дрыԥхьеит, убас 6-ѳык арԥарцәа аеқуеи ацәи ныќузцашаз, абыргцәа реышькыл зкышаз. Убарт зегьы еицны Ҭаҭрашь игулара нхаѳы быргк иашта инталеит. Аԥшәма убарт дреигурӷьо дырԥылеит, аԥсшәа анаанбырхәа ашьтахь асасаиртахь илеибагеит.

— Аԥшәма ухатцкы, ишудыруа еиԥш, угула Ҭаҭрашь изҳәан иќаз азӷаб Иналаа ртыԥха дымтцарсны дызгаз абри иубауа ахатца иоуп, иара дѳададатә Маануп, ихьзуп Ќрым, усќан азалымдара иќаитцаз зегьы, иара ихы иадтцаны, Ҭаҭрашь динааларц итахыуп, уинахысгьы абык ихшаз аишьцәа реиԥш патула бзиа еибабаларацы, убри азоуп иахьа абра ҳаанны уара уеы хзыќоу. Ҳуҳәоит анцәа даахуан, ҳаззааз ҳажәа еитаганы Ҭаҭрашь иоуҳәарац, — абра нажәа аахиркушеит асасцәа реиҳабы.

Аԥшәма, асасцәа ражәа ѳбамтәкуа ашырҳәа днеит Ҭаҭрашь иеы, уа тынч дырзырѳны иеиҳәеит асасцәа изынарыцҳаз ажәа.

Ҭаҭрашь уиаќара изеилымкааува дауќахыз, наӷа Ќрым ауаа иманы, иара динааларц дыззааз змааназ иаразнак идырт.

— Сгула ухатцкы, асасцәа уѳны иќоу раԥхьа унагыланы, нуманы шәааи арахь аѳныќа, — иҳәеит Ҭаҭрашь.

Ҭаҭрашь даантцамхазакуа игулацәа, иқыта иануаз абыргцәа-аќушцәа зәырѳы дрыԥхьеит. Агула исасцәа ицны Ҭаҭрашь иашта инталеит. Ҭаҭрашь иаб Асланќьари итаацәеи игулацәеи ицны асасцәа ирԥылеит, лаԥшхаала аԥшәмацәеи асасцәеи аԥсшәа еибырҳәеит, асасаиртахь илеибаган. Иаразнак аԥшәмацәа асасцәа иааргаз ацә ршьит, иара убри иаќараз аԥшәмацәагь акы ршьит. Афатә иагымкуа идырмазеит, аишәа дырхиеит, асасцәеи аԥшәмацәеи уаа 100-ѳык реынза аишәа инаха-

тәеит. Акрыфара напы адыркаанӡа, асасцәа реиҳабы дҩагылеит: — Ажәлар шәыххь згеит, шәааӡырҩы зны Ҟрым ажәак шәеиҳәарц иҭахыуп.

— Ажәлар шәхатҟы сцеит, — иҳәан Ҟрым дналаган иҟалаз шыҟалаз зегьы рзеиҭеиҳәеит. — Лабҿаба агура шәсыргоит, аа, абар, шәсыхуаԥш! — иҳәан Ҟрым ихтырԥа ааихихын идирбеит излымҳак шыхтцәаз. — Сара иахьарнахыс Ҭаҭрашьи сареи абык ихшаз аишьцәа реиԥштцәкьа ҳаԥхьаӡазарц сҭахыуп, иаргьы мап икрым, убас сиҭаххап ҳәа агура ганы сыҟоуп, — иҳәан Ҟрым днеин Ҭаҭрашьи иареи ааигудибаҳәҳәалеит. Абыржәшьҭоуп лада дыҟа, ҩада дыҟа, Аԥсны инхоз ажәлар ианеилыркаа урҭ аҩхацәак еиныршьалаз афырхацара.

— Ажәлар шәхатҟы, ишыжәбо еиԥш, Ҭаҭрашьи Ҟрыми залымдарала аиԥара ирыбжьаз дара рхатәгуаԥхарала ирыхҳәаны ирыблит. Анаҩс, иахьарнахыс еишьцәас иҟаибатцеит, ари даара акыр зҵазк'уа усуп, насгьы дара зҭахыу ауаа ргуы иахуаша хьӡи-ԥшеи змоу акоуп, рыуаажәлар хьаас, гурҩас ирымҭакуа, рхала рус рчаԥеит, убри иҟартцаз аус ду азыҳәа даара иҭабуп ҳәа ранаҳшьап. Аԥсуаҭасла, аҳамҭа дугьы ҳаҭыр акууп, аҳамҭа хучгьы ҳаҭыр акууп. Ҳара иагьырацәаҳшьом, иагьмачаҳшьом. Абра Ҟрым иашьас иҟаитцаз, аԥшәма изын ҳамҭас изааигеит аҽкуа хԥа, дара зеиԥьаҟам роуп, дарбанӡаалак ауаҩра згым иԥхеимшьартәы иҟоуп, акуадыркуа дара аҽкуа инрыкуҵан игылоуп. Иахьа, убарҭ аҩхацәак рнапы здыркыз аиашьеибатәра нагӡара амазааит, гуеихшәара адкыламзааит, уаҩыкура нтцыра ду агуабзиара ацны ирыдныҳәалазааит, еиԥымхааит, — нажәа даалгеит асасцәа реиҳабы.

Убас, аԥшәмацәа рахьтәгьы ҭаҳмадак дҩагылеит: — Асасцәа шәхатҟы, иахьатәи шәныҟуара аԥсуа ҭасла даара акрызтцазк'уа акоуп: ҳачкун аиашьа бзиа дишәтеит, иҩбахаз, зеиԥьа ыҟам амал ду аажәгеит. Ҳачкун Ҭаҭрашьгьы акы иатцахауа аӡә иакуӡам, иашьас иоуз диеигурҕьаны «фыӡа» иаԥсоу ззырхәоз аҽкуа жәа-хык, анахуҭакуа рхатцаны абна аҽхырԥартаҿ иҿаҳәоуп, убарҭ ҳамҭас уаҿа иануп ҳәа иашьа ҿыц Ҟрым ианеишьауеит. Шәеиԥымхааит, дадраа, аринахыс шәыбзиеибабара еиҳахалааит, — абра иажәа аахиркушеит аҭаҳмадагьы.

Куча Куџь-иԥа Лакрба
ИҾЫМЦӘААУА АХУШҬААРА
Ажәытә ажәабжькуеи агуалашәаракуеи

კუჭა კუჯის ძე ლაკრბა
ჩაუქრობელი კერა
ძველებური მოთხრობები და მოგონებანი
აფხაზურ ენაზე

Куча Куджович Лакрба
НЕГАСНУЩИЙ ОЧАГ
Старинные рассказы и воспоминания
На абхазском языке

ИБ 980

Аредактор **Вл. Басариа**
Асахьаҭыхҩы **Л. Евменов**
Асахьаҭыхратә редактор **П. Цквитариа**
Атехникатә редактор **Л. Евменов**
Аҭакзыԥхыкуу акорректор **Е. Адлеиба**
Акорректорцәа: **Л. Гадлиа, Н. Абыхуба**
Аҭыжьҩы **Т. Ашьхараа**

Анбанҟушәарахь ирыҭоуп 31.01 1985 ш. Акьыԥхьразы анапы аҭаҩуп 15.05 1985 ш. Еи 01508. Аформат 84X108$^{1}/_{32}$. Атипогр. кьаад № 2. Алитературатә гарнитура. Акьыԥхь харак. Икатцәкьоу акьыԥхь бҕьыц 2,25. Иныкурԥшу акьыԥхь бҕьыц 3,78. Иныкурԥшу аԥштәы хкьыԥхьаа 3,93. Аҭыжь. хыԥхь. бҕьыц 3,74. Атираж 1000. Азаказ № 1489. Аху 30 кап.

Ашәкуҭыжьырҭа «Алашара», Аҟуа, Ленин иул., № 9.

Аԥсныҭәи АССР Аминистрцәа Рсовет аҟны иҟоу аҭыжьырҭакуеи, аполиграфиеи, шәкула ахухахуҭреи рускуа рзы Аусбарҭа.
В. И. Ленин ихьӡ зхыу Аҟуатәи атипографиа, Аҟуа, Ленин иул., № 6.